

БОРБЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ (6. август - 7. новембар)

У времену од 6. августа - када су непријатељске снаге окончале неуспешно вођену топличко - јабланичку операцију, - до 15. октобра 1944. године, 19. српска бригада је маршевала и водила борбе у источној Србији:

- у времену од 6 - 25. августа, од Бесне кобиле до Бољевца, када је нападала бугарске граничне карауле на сектору Доња Лопушна - Крушевица, дејствовала по непријатељевим гарнизонима у рејону Црна Бара, Тумба и Вита Крушка, маршевала ка Сврљишким планинама и пребацила се преко Нишаве и дошла у рејон Сокобање и Бољевца;

- од 3 - 30. септембра, када је наступила према Дунаву, рушила комуникацију Бољевац - Параћин и мост на ушћу реке Пореч у Дунав, водила борбе код Доњег Милановца, извиђала просторију према Пожаревцу, Голупцу и Великом Градишту и ослободила Мајданпек и Кучево, и

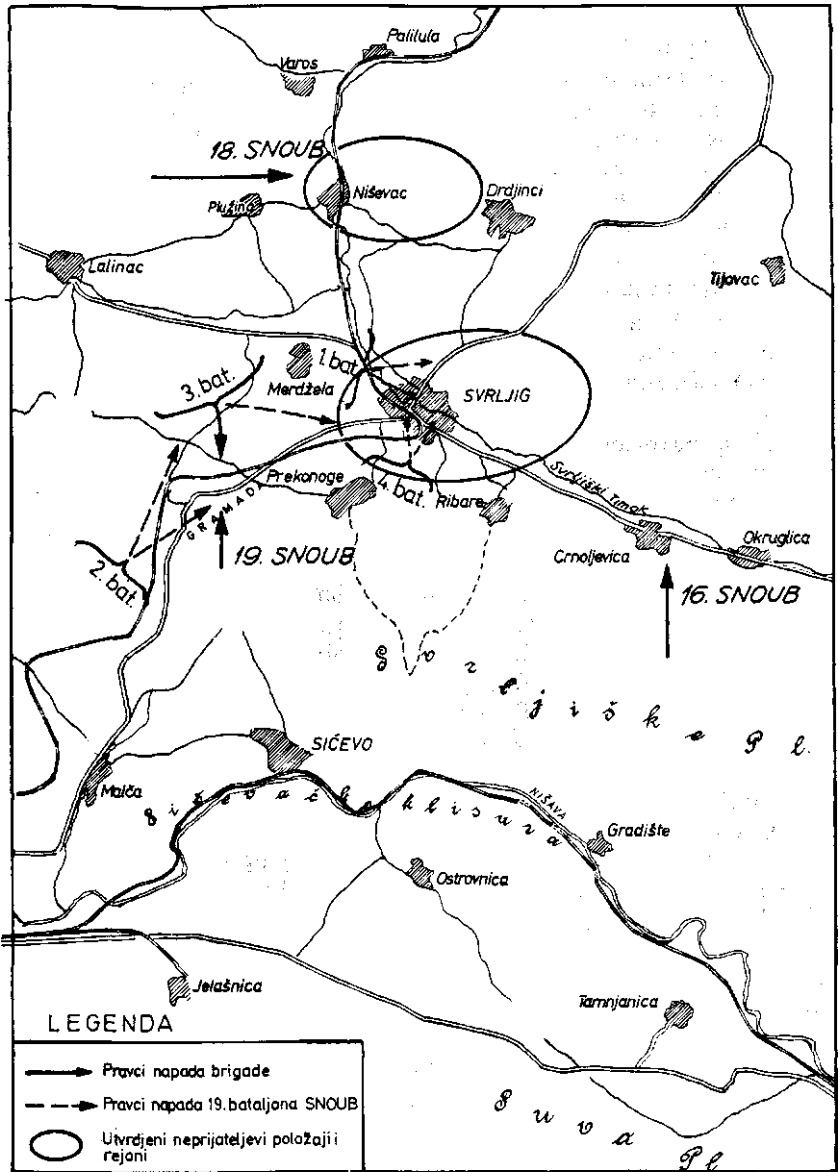
- 1. октобра - 7. новембра, када је ослободила Петровац на Млави, запосела положаје Милошева Кула - Рудна Глава - Мајданпек и прославила парадним маршем октобарску револуцију у ослобођеном Пожаревцу.

Био је то период у коме су борци стицали борбено искуство, кадровски и организационо јачала је њихова бригада и када су понети сазнањем да су ослобођени родна Топлица и да се воде борбе за Београд, били морално јачи и све снажнији.

ОД БЕСНЕ КОБИЛЕ ДО БОЉЕВЦА

(6 - 25. август)

У зору 6. августа 19. српска бригада је добила наређење штаба 25. дивизије да се пребаци на територију Црна Трава - Брод - Добро Поље. Бугарске снаге су претходно напустиле Црвени

Напад на Грамаду, Сврљиг и Нишевац; 18. август 1944.

Брег и кренуле правцем Власина - Стрезимировци и, вероватно, даље ка Трну и Босиљграду.

До 18.00 часова бригада је концентрисала своје снаге на просторији села Вучеделци, а затим маршевским покретом кренула преко Чемерника и разместила се на положају Огуровци (к. 1377) - Големо ориште (Баврљанка). Батаљони су одмах припремили и утврдили положаје, а после краћег одмора један батаљон је истурен према Острозупска чесма - Сува чесма, како би се бригада обезбедила из правца према Мачкатовцу, Предејану и венцем према Добром пољу.

Преузете су и опсежне политичке припреме у бригади у вези са доласком на нову територију, која је била слободна и у којој је била формирана и функционисала народноослободилачка власт.

Непријатељске снаге су биле распоређене у Власотинцима, док су гранични штабови, од по 150 Бугара, били у Доњој Лопушници и Крушевици. У осталом делу на овој територији биле су сконцентрисане снаге бугарске 22. пешадијске дивизије и делови четничких корпуса.

У засеоцима Рупље, Млачиште и Бајинце одржане су краће конференције за војску и народ, као и у неколико махада Црне Траве, а одмах сутрадан, 7. августа, бригада је извршила покрет на просторију Козило, Бистрица, Букова глава (к. 1330) обезбеђујући се према линији Власотинци - Лопушња - Крушевица. Са Огуровице обезбеђење је повукла тек када је 16. српска бригада запосела нове положаје.

Снабдевање храном је и даље представљало велики проблем, те је батаљонима наређено да изјутра спремају храну, да у нова места шаљу коначаре, а да од сељака, уколико немају хлеба, узимају кромпир.

У лесковачком и врањском крају тада су се налазиле знатне непријатељеве снаге. У Врању је било седиште 29. бугарске дивизије и њеног 52. пешадијског пука, укупно око 3.500 војника са знатном артиљеријом. Владичин Хан је био посео бугарски 34. пешадијски пук, а у Лесковцу и Власотинцима биле су четничке и бугарске снаге. У Бујановцу, Врањској Бањи, Јелашници, Сурдулици, Белом Пољу и другим местима, која су се налазила на оперативном подручју 19. бригаде, односно 25. дивизије, било је много Немаца, Бугара, четника, па чак и италијанских и руских војника, који су се налазили у окупаторским формацијама. Према јединицама НОВЈ били су усмерени и покрети бугарских јединица које су се повлачиле са територије Топлице и Јабланице,

под налетима 2. пролетерске и 5, 17. и 21. народноослободилачке ударне дивизије.

Уследило је ново наређење бригади да 9. августа нападне бугарске граничне карауле на сектору Доња Лопушња - Крушевица, а да се, затим, пребаци на подручје Бабичке горе и Заплања.

Бугари су утврдили систем граничних караула на раздаљини од 2 км, а у свакој је било 15 - 20 војника. На гранични штаб у Доњој Лопушњи, у коме је било око 100 војника, одмах је упућен један батаљон 19. бригаде:

»19-та бригада у нападу на Лопушњу имала 3 мртва и 12 рањених, док је 16. имала 3 рањена. Ликвидиране су само неке карауле на граници у току пролаза, из којих су се бугарски војници после краће борбе разбежали. Број непријатељских жртава није нам тачно познат!«⁵⁴⁾

После ове акције батаљон је одмах прикључен 19. бригади која је, затим, напала непријатељеве снаге у рејону Црна Бара, Тумб,⁵⁵⁾ Вита Крушка, Букова Глава и Доњи Присјан. На овом делу бригада се обезбеђивала од правца Власотинце - Крушевица - Боњинце.

Због развоја тренутне ситуације 19. српској бригади је наређено да следећи покрет изведе усиљеним маршем. Радило се о наређењу Главног штаба НОВ и ПО за Србију штабу 25. дивизије да што пре избије на простор Бабине Греде. Борци су се кретали пешачком и коњском стазом дугом око 20 км, на просечној надморској висини од 1.300 - 1.600 метара. Десетак километара дужи пут, по сличној надморској висини, превалили су и борци 16. бригаде, тако да дивизија није успела да у току ноћи 9/10. август нападне бугарска упоришта. Због конфигурације терена бригаде су маршевале дању.

Био је то основни тактички промашај штаба 25. дивизије⁵⁶⁾ који је извршио слабу процену могућности савлађивања маршрута које су водиле по висовима и који није узео у обзир да су се бугарске снаге браниле у упориштима добро уређеним у фортификацијском смислу, уз солидно организован ватрени систем одбране.

⁵⁴⁾ Архив VII, к. 1089, рег. бр. 17/1.

⁵⁵⁾ У књизи »Не тако давно«, коју је с бугарског превела и издала НИУ »Народна армија« 1980, аутор Славчо Трнски на неколико страница описује борбу бугарске бригаде »Георги Димитров« на Тумби при чему, тек узгред, спомиње и дејства 16. и 19. бригаде: »У исто време у рејону Црвена јабука с противничким јединицама водиле су борбу и две југословенске бригаде«; стр. 394.

⁵⁶⁾ Детаљније о овоме видети: М. Пантелић, наведено дело, стр. 51; Зборник НОР, том I, кн>. 9, стр. 216.

Ипак, приликом напада на гранични штаб у Доњој Лопушници борци 2. батаљона 19. бригаде убили су 10 - 12 војника и приликом повратка у бригаду наишли на још 100 бугарских војника, од којих је убијено десетак, а цела група натерана у панично бекство.

Борци 19. и осталих бригада похваљени су у заповести штаба 25. дивизије од 11. августа:

»Наше јединице су се добро држале у борби и издржавале дуг и прилично напоран марш!«⁵⁷⁾

Бригади је тог дана, у 16.00 часова, предстојао покрет ка новој просторији: Вита Крушка (к. 912) - Гуњетина - Голема ливада - Јарсеново - Бели камен (к. 835) - с. Горње Драговље, до линије Орзаркова ливада - Комарица. Главни задатак је био да се утврди и обезбеди из правца Власотинце, преко Биљаничког моста. Одмах је одређено извиђање ка Лескову и прузи Лесковац - Ниш. У току ноћи миниран је гвоздени мост на Јужној Морави, на путу Власотинце - Лесковац, код села Гложана.

Овај мост је задао много муке борцима. Био је гвоздене конструкције, са великим сводовима, а чувале су га јаке четничке снаге. Приликом одласка на задатак прошли су поред села Стајковац и Конопница, у којима су биле четничке групе, које су се такође разбежале.

Упоредо са извршавањем борбених задатака у 19. бригади је посвећивана пажња борбеној обуци. Предњачила је скојевска организација 19. бригаде, која је предузела мере да се омладинци обуче у руковању оружјем:

»У споразуму са штабовима настојимо да сваки борац научи руковати пушкомитраљезом, бомбом, пушком и машингевром«.⁵⁸⁾

Поред борбене обуке увелико се радило на кадровском јачању бригаде. У једном наређењу упућеном штабу 19. бригаде, штаб 25. српске дивизије тражи:

«1. - Колико и каквих кадрова је потребно за бригаду: војничких, политичких, за обавештајну службу, за санитет, за интендантуру и друго?

2. - Шта је све бригади потребно од оружја и опреме?»⁵⁹⁾

Списак потреба био је дугачак.

У време када су наше снаге разбиле четничке групе на Копаонику и Радану и ослободиле знатан део територије, у околи-

⁵⁷⁾ Архив VII, к. 1089, рег. бр. 19/1.

⁵⁸⁾ Из извештаја Покрајинском комитету СКОЈ-а за Србију од 10. августа о раду организације СКОЈ у 19. српској бригади; Архив ЦК СКЈ, II/327.

⁵⁹⁾ Архив VII, к. 1089, рег. бр. 7/4.

ни Лесковца се налазила јака немачко-бугарска и четничко-недићевска групација, укупне јачине од 3.000 војника. Једанаестог августа један батаљон 19. бригаде је водио успешан окршај са Бугарима:

»Непријатељски напад лако је одбијен без сопствених губитака, док непријатељски губици нису познати!«⁶⁰

Марш 19. бригаде из рејона Црне Траве до јужних гребена Суве планине трајао је од 6 - 12. августа. Бригади је предстојао покрет према Сврљишким планинама, тј. пребацивање преко Нишаве, железничке и путне комуникације Ниш - Пирот, и даље на север, на просторију коју треба да поседне 25. дивизија: Зелени врх - Горњи Рињ - Доњи Рињ, односно у рејон Сокобање, у коме се налазила 23. српска народноослободилачка дивизија.

Припреме за покрет извршене су најхитније и 19. бригада се упутила правцем Мали Крчимир - Преслап.

После напорног марша источним падинама Суве планине, бригада се прикупила у рејону Јаворк (к. 1318) - Колибе, упућујући одмах извидницу како би се прибавили тачни подаци о стварном стању непријатеља и његовој концентрацији на сектору Црвена Река - Бела Паланка - Чифлик. Њен задатак је био да затвори комуникације које воде из Нишаве, односно из Беле Паланке - Бабин Кал.

Тачно у 12.00 часова 12. августа 19. бригада је наставила маршевање, како би се преко Суве планине и Нишаве, односно две комуникације, пребацила на јужне обронке Сврљишких планина.

Због напада четничких снага из тзв. Нишавског корпуса, ни 19, а нити 18. бригада - које су чиниле главну десну колону 25. дивизије током маршевања - нису успеле да се у рејон Сврљишких планина пребаце како је било наређено.

Када је 19. бригада дошла на венац Суве планине, ноћу 12/13. августа, њени предњи делови су одмах примили борбу. Међутим, борци 19. бригаде су кренули у наступање те су четници, чији је борбени морал био врло слаб, покушали да спас нађу у бекству. У рано јутро, четници су поново покушали да нападну бригаду, такође безуспешно, јер су били разбијени и протерани преко венца Суве планине.

У току наступног марша 19. бригади је било наређено - с обзиром на то да није успело њено прикупљање на простору Јаворк (к. 1318) - Колибе 12. августа - да до 18.00 часова 13. августа заповедну просторију Чесма Ракош - Гавран, да формира колону и ла, одмах гто поласку 18. бригаде, крене за њом, како би што

⁶⁰ Ибид, рег. бр. 20/1.

пре избила у рејон села Доњи Рињ. У околним селима, на правцу њиховог наступања, налазиле су се мање четничке снаге, које су чиниле команде места.

Марш је настављен предвече, у одређено време. Нишава и обе комуникације пређени су на одсеку Бела Паланка - Чифлик. Пруга је минирана код Каменице, а телефонска линија покидана код Дивљане, на путу Бела Паланка - Бабушница.

За пребацивање на просторију Гулијан - Округлица - Црнољевица - Тијовац - Тресибаба, обавештајци нису располагали подацима о јачини непријатељевих снага у околним гарнизонима, нарочито у Сврљигу и Књажевцу. Једино се знало да се на тој територији налазе незнатне четничке снаге, које су уз то биле веома слабог борбеног морала.

За покрет према правцу Зелени врх - Гулијан - Црнољевица 19. бригада је добила наређење 15. августа. Размештај бригаде је одређен на просторији између села Бурдимо, око Големог врха (к. 714) до Црнољевице. За осматрање је упућена 2. чета 2. батаљона, која је доспела до Плеша (к. 1267).

Приликом покрета 19. бригада је минирала неколико мостова на које је наилазила, како би се заштитила од евентуалног наласка непријатељевих оклопних и борбених возила. Како просторија на коју су наилазили није била шумовита, команданти батаљона су наредили мере пуног маскирања. У исто време одбране су и тактички најбоље позиције за митраљеска гнезда, како за одбрану са земље, исто тако и од напада из ваздушног простора.

Пошто се дивизија пребацила на простор планине Тресибаба, село Округлице - Плеша, 19. бригада је добила задатак да затвара правац од Сврљига.

Као и ранијом приликом, тако су и овог пута комесар бригаде и комесари батаљона и чета упознали борце са актуелном војно-политичком ситуацијом, а посебно са стањем у сврљишком крају и народом, који је био изложен репресивним осветама четника и који сада, први пут, види крупну јединицу НОВЈ.

Непријатељ је у то време имао јаче снаге у Сврљигу, обезбедио је тунел код Грамаде, као и држао посаде у бункерима и рововима у селу Нишавци и Књажевцу. Зато је напад на ова упоришта наређен 17. августа, при чему је 19. бригада добила задатак да са два батаљона ликвидира непријатељске снаге код Грамаде.

Грамада је нападнута 18. августа, увече. Борци 18. и 19. бригаде ликвидирали су неколико бункера на комуникацији Ниш -

Књажевац, приликом чега је убијено преко 20 бугарских војника. Знак да је Грамада ликвидирана биле су две ватре које су упалили борци бригаде на к. 605. Сличне ватре - сигнале упалиле су и остале јединице дивизије, које су у исто време нападе гарнизоне у с. Нишавици и у Сврљигу.

Покрет је настављен 19. августа, када су се бригаде пребациле преко комуникације Сврљиг - Књажевац и Сврљишког Тимока, односно нешто касније и преко пута Сокобања - Књажевац. Деветнаестој бригади је наређен покрет на просторију Ограовица - Средњи рт (к. 898) - Буриловац - Тумба - Церовица - Пљашљивица - Сибинов гроб (к. 968) - Богово гумно (к. 945) у 17.00 часова. По размештају на просторију истурено је неколико обезбеђења од правца Књажевца и железничке пруге.

У току покрета, и у свакој прилици, командант и штаб бригаде предузимали су мере да се појача дисциплина у батаљонима и четама. Ради повећања борбене готовости наређено је да се застанци током маршевања дају на сваки сат марша по 10 минута. Уведено је рапортирање, почев од десетара навигације после сваког постројавања, односно доласка на размештајну просторију. Ове мере предузете су зато што су појединци током маршевања излазили из колона и брали воће или пили воду, ноћу пушили или се одмарали више него што је било потребно. То је било постављено врло строго, а појединци су узимани на одговорност.

Због организације и дисциплине приликом маршевања, предузимане су и друге мере, као што су означавање праваца кретања постављањем бораца на раскрсницама, обележавањем опасних места, провалија и усова, итд. Исто тако, наређено је да се опрема носи на прописани начин, а да приликом смотри командири чета и батаљона контролишу спољни изглед и прописану униформу.

Штаб 25. дивизије је и 19. бригади упутио наређење у коме се захтева повећање мера дисциплине, почев од ословљавања до ношења чиновна:

»Команданте, командире, воднике и десетаре који немају чин, ословљавати са: друже команданте, друже командире, друже воднике, друже десетаре!

Све комесаре ословљавати са: друже комесаре!

Помоћнике политичког комесара са: друже помоћнике!

Заменике команданата и командира са: друже заменике!

Оне руководиоце који имају чин ословљавати по чину, на пример: друже генерале, друже пуковнике, друже капетане,

«> Ибид, рег. бр. 26/1.

друже поручниче, без обзира да ли је дотични руководилац препостављени старешина или није!»⁶¹⁾

О поздрављању и ношењу петокрака на шајкачама наредбу је свим јединицама упутио Врховни штаб НОВ и ПО за Србију. Како код свих јединица није било сасвим спроведено, штаб 25. дивизије наредио је 16, 18. и 19. бригади:

«А) команданти бригада носе црвени троугао са петокраком звездом у троуглу. Комесари бригаде носе исти знак, с тим што на звезди имају још срп и чекић.

Б) Заменици команданата бригаде и помоћници комесара бригаде носе исте знакове као и команданти и комесари, с том разликом што немају доњу страну троугла.

В) Команданти батаљона носе петокраку звезду и испод ње три усправне штрафте. Комесари батаљона носе исти знак, с тим што на звезди имају срп и чекић.

Г) Заменици команданта батаљона носе петокраку звезду и испод ње имају три усправне штрафте. Помоћници комесара батаљона носе исти знак као и заменици команданта батаљона, с тим што на петокраки имају срп и чекић.

Д) Командири чета носе нетокраку звезду и испод ње две усправне штрафте. Комесари чета носе исти знак, с тим што на петокраки звезди имају срп и чекић.

Б) Заменици командира чета носе петокраку звезду и испод ње једну положену штрафту. Помоћници комесара чета носе исти знак, с тим што на петокраки звезди имају срп и чекић.

Е) Водници - две петокраке звезде.

Ж) Десетари носе једну петокраку звезду!»⁶²⁾

Овом наредбом било је регулисано да све старешине бригаде, који још нису добиди чинове, ставе одмах одговарајуће знаке, а ознаке за чин - према прописима Врховног штаба НОВ и ПОЈ.

Како је у бригади била спроведена и наредба о шишању, наложено је да другарице скрате косу »до доње ивице ува«. Изузетак може бити само за другарице са села, уколико би оне овоме давале отпор и уколико би ово било незгодно због мишљења народа».⁶³⁾

Овакве мере за учвршћење дисциплине биле су потребне и из чињенице да се у дивизији појавило и неколико случајева дезертирања бораца, нарочито оних из добричког краја.

⁶²⁾ Оп. цит.

⁶³⁾ Оп. цит.

У времену до доласка у рејон Сокобање, 19. бригада је водећи претходне акције и борбе, стицала потребно ратно искуство. Као јединица је деловала врло организовано:

»Одвајање од кућа и велики маршеви које смо имали, позитивно су утицали на формирање војничког духа код бораца.«⁶⁴⁾

Током наступног марша из рејона Крива Феја у шири простор Сокобање и Бољеваца и борци 19. бригаде су својим понашањем задобијали поверење народа, будући у њему дубока патриотска осећања. Око 2.400 добровољаца се пријавило да ступи у редове НОВЈ, односно у 25. дивизију, што је био очигледан пример да 25. дивизија, дошавши у ове крајеве источне Србије и у свему извршавајући наређења Главног штаба НОВ и ПО за Србију,⁶⁵⁾ остварује и бележи, поред војничких, и крупне политичке успехе.

Двадесет и петог августа 19. бригада је кренула на просторију Николинац - Блендија - Дуго поље - Мањин камен (к. 1186) - Ковиљак (к. 1138). Обезбеђење је истурала на правцима за Ниш и Алексинац. Један сат пре мрака, 3. батаљон је стигао у село Блендија, ради обезбеђивања транспорта. Овај батаљон је успут минирао два мања моста и запречио комуникацију на три врло погодна места.

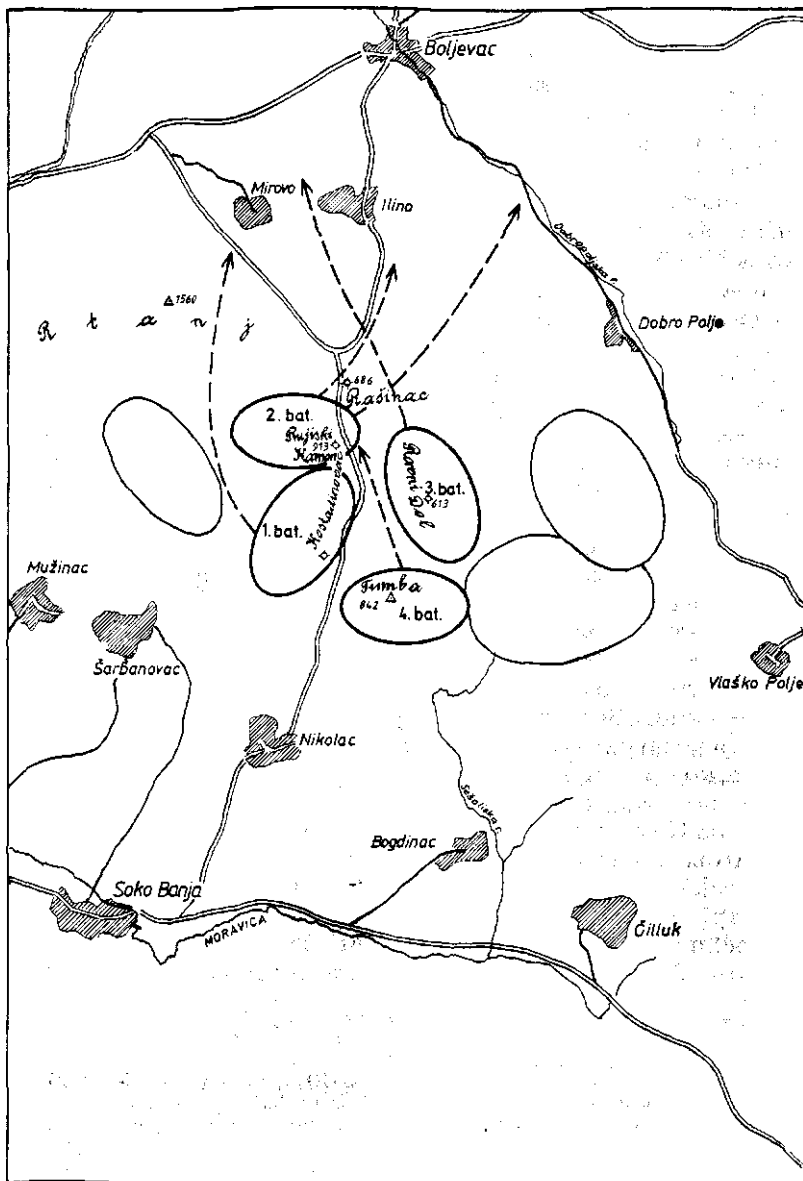
Ради заједничких акција са 23. српском дивизијом, штаб 25. дивизије је предузео мере за заједнички напад на четничке и окупаторске снаге које су, у то време биле стациониране у Књажевцу, Алексинцу, Бољевцу и Зајечару. Зато је 19. бригади наредио да упути један батаљон који би затварао правац Алексинац - Сокобања, код Бованске клисуре, а други батаљон је такође упућен на нови положај, к. 707 - к. 496 - Шиљати кам, како би затворио правац од Књажевца. Трећи батаљон је упућен у с. Бели Поток.

Одговарајуће задатке добиле су и остале бригаде, ради припрема заједничке акције 23. и 25. дивизије у ликвидирању четничке групе у ражањском срезу.

Трећи батаљон је, у ствари, добио задатак да заједно са јединицама 23. дивизије уреди привремено летелиште, затим да

⁶⁴⁾ Из извештаја штаба 25. дивизије Главном штабу НОВ и ПО за Србију од 21. августа о покретима и борбама дивизије у времену 1-20. августа 1944, Зборник НОР, том. I, књ. 11, док. 2.

⁶⁵⁾ Првобитна намера Главног штаба НОВ и ПО за Србију била је да 25. српску дивизију пребаци из села Крива Феја на Бабичку гору и у Поречје, како би на обалама Јужне Мораве, односно у сливу реке Ветерница, рушила комуникације, нападала гарнизоне и ликвидирала непријатељева упоришта. Али, ради олакшања дејства Оперативне групе дивизија НОВЈ у јужној Србији, ова одлука је промењена 11. августа и 25. дивизија је упућена према долини Нишаве, ради повезивања са 23. дивизијом, с којом је отпочела да напада непријатељева упоришта, гарнизоне и комуникације у долини Тимока.

Борбе против четничких снага које су поселе околину Бољевца;
6. септембар 1944.

обезбеђује слетања савезничких транспортних авиона, као и да на аеродрому врши физичко обезбеђење. Поред пријема наоружања и војне опреме, са овог аеродрома је требало да се врши и евакуација рањених и болесних бораца у савезничке војне болнице.

Рањеници су са ширег рејона прикупљани за евакуацију заједно са војнопозадинским органима и мештанима.

Непријатељ је, још 23. августа, с обзиром на велики притисак који су са западне стране од Књажевца вршиле јединице 25. дивизије, покушао да направи захват комуникације Књажевац - Сокобања. Његове снаге су чиниле два батаљона Српског добровољачког, односно Руског заштитног корпуса, али су дочекане снажном ватром 19. бригаде, која је запосела положаје западно од села Васиљ - с. Вина. После оштре борбе непријатељ је био принуђен да се повуче у Књажевац.

Одлуку за напад на четничке снаге, које су биле у ширем рејону Бољевца и Валакоње, штаб бригаде је добио 25. августа. Тада се у саставу 25. дивизије налазила и 20. српска бригада.

После дводневних борби око Бољевца са Немцима, четницима, белогардејцима и љотићевцима, дивизија се услед надмоћнијег притиска непријатеља повукла на линију Ртањ - Ласово. Бригада је остала на досадашњим положајима, с истим задатком. Први батаљон, који је затварао правац од Књажевца, смештен је у село Блендија, а извиђање је усмерено на правцима ка Кривом виру и Лукову. На ову просторију је упућена 3. чета 2. батаљона, која је извиђала рејон с. Врмца - Влашко Село.

Штаб 19. бригаде био је упознат са директивом Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 27. августа у вези са преговорима са представницима бугарских јединица о предаји јединицама НОВЈ, али и о заједничкој борби. То је прорађивано и на бригадној конференцији, када је борцима указано да предстоји двоструки задатак: први, разбијање окупаторске и недићевско четничке власти по срезовима, и други, спровођење опште мобилизације.

Поред ових елемената, у директиви Главног штаба НОВ и ПО за Србију, даље се наводи да бугарским парламентарцима треба поставити два услова: први, да садејствујући са јединицама НОВЈ одмах у гарнизонима разоружају и ликвидирају немачке и четничко-недићевске снаге, и други, да у случају одбијања, нашим јединицама положи оружје које би им, иначе, одузели Немци или четници.

Непријатељеви гарнизони у Књажевцу, Зајечару и Бољевцу били су веома јаки и добро утврђени, тако да јединице НОВЈ нису биле довољно спремне да их ликвидирају у првом налету. Четници су, иако деморалисани,⁶⁶ успели да се прикупе на терену и у ситуацији у којој су се налазили, представљали велику опасност. Народ је, међутим, обавештавао борце, комесаре и обавештајне официре, тако да су четници изгубили и ово упориште. Зато се као приоритетан задатак пред 23. и 24. дивизију поставило разбијање четничких формација у источној Србији, што би снажно одјекнуло и утицало на даље устанничко расположење народа овог краја. Команде 23. и 25. дивизије су одлучиле да њихове бригаде крену даље на север, а да на терену оставе 19. бригаду и један одред, да би несметано могли да врше мобилизацију.

Нови покрет, како су штабови 23. и 25. дивизије предлагали Главном штабу НОВ и ПО за Србију, требало је да се одвија према Жагубици, у две етапе:

- прва, разбијање четника код Бољевца и Ражња, где су се налазиле најборбеније четничке снаге, док су три слабије четничке бригаде биле на просторији с. Валакоње - с. Мали Извор - Бољевац, и

- друга етапа, ликвидирање ових гарнизона.

Напад на четничке бригаде је отпочео ноћу, 25/26. августа, са три бригаде. Деветнаеста је остала код Сокобање, ради даље заштите аеродрома и евакуације рањеника, односно пријема наоружања и војне опреме.

Сокобања је тада била центар војног и политичког руководства, које је руководило борбама и операцијама за ослобођење источне Србије.⁶⁷ Ту се налазио Главни штаб НОВ и ПО за Србију, неколико чланова Покрајинског комитета КПЈ за Србију и Покрајинског комитета СКОЈ за Србију. На основу Упутстава о организацији и формацији команди места, биле су формиране и партизанске страже, као извршни органи команде места. У исто време заживео је и нормалан рад на ослобођеној територији. Обновљена је производња у руднику Соко код Читлука, прорадила је партизанска болница у санаторијуму Соко. Импровизовани аеродром, који је обезбеђивала 19. бригада, и која је заједно са штабом 23. дивизије водила бригу о пријему транспортних авиона, односно наоружања и војне опреме и евакуације рањеника, на-

66) Четнике је, управо 25. августа, затекао указ краља Петра II којим је укинута четничка »Врховна команда Југословенске војске у отаџбини«.

67) Детаљније о овоме видети: Петар Вишњић, Операција за ослобођење источне Србије, Зајечар, 1985.

лазио се у с. Ресник, недалеко од Сокобање. У изградњи аеродрома учествовали су и војска и народ, њих преко 600, са 250 запрега. Први савезнички авиони су овде слетели касно ноћу, 25. августа и искрцали први транспорт у овом крају за наше јединице. У транспорту је био и један топ од 45 мм, што је изазвало велико одушевљење бораца који су истоваривали из авиона. Са терена око Делиграда, Бродарца, Вукашиноваца и Мозгова и још неких села, прикупљено је око 30 рањеника, који су допремљени до аеродрома, а затим евакуисани у савезничке војне болнице за Италију.

Упоредо са јачањем народноослободилачких одбора, дошло је и до силног размаха и јављања у НОВЈ. Формирани су и нови одреди.

Главни штаб НОВ и ПО за Србију затражио од 25. дивизије 25. августа да хитно, ради попуне 2. пролетерске дивизије, упути 300 бораца. Ова пролетерска дивизија је у то време имала мањи број бригада састављених од српских бораца и бригада, »које су својом борбом пронеле славу српског имена и српског оружја широм Југославије«, ⁶⁸⁾ те је попуна била нужна и из идејних разлога, с обзиром на то да је, како се даље наводи у депеши Главног штаба, »нарочито II пролетерска бригада заиста заслужила својом борбом и управо историјским заслугама за развистак народноослободилачког покрета у земљи. Ово је важно и ради тога што су те јединице права школа за кадрове, који ће се овде брзо уздићи, а у којима, за сада, наша војска оскудева!« ⁶⁹⁾

С обзиром на то наређење, штаб 25. дивизије је 19. бригади наредио:

»XIX српска бригада одвојиће 60 бораца такође под командом једног четног руководиоца и упутити начелнику штаба ове дивизије у с. Бели Поток.

Ови борци из XIX српске бригаде јавиће се пре поласка штабу дивизије ради транспортовања свих тежих рањеника, уколико их буде било у ноћашњој борби!« ⁷⁰⁾

Ноћу, 26/27. августа, 16, 18. и 20. српска бригада нападе су главне непријатељске снаге на одсеку Караула. Борба је трајала до 10.00 часова идућег дана. Четници су имали око 130 мртвих и 55 заробљених, а Немци око 20 мртвих, док су све три бригаде претрпеле мање губитака: 15 мртвих и 32 рањена.

⁶⁸⁾ Из наређења штаба 25. дивизије НОВЈ, штабовима 16, 18. и 19. бригаде, Архив VII, к. 1089, рег. бр. 10/4.

⁶⁹⁾ Ибид.

⁷⁰⁾ Ибид.

Јединице НОВЈ су, ипак, биле принуђене да се повуку јужно од Бољевца, а затим су по наређењу запоселе полазну линију Ртањ - Ласовичке планине.

Непосредно иза овог 23. дивизија је повучена према Нишу, бригаде 25. дивизије су заузеле нове положаје, а 19. бригада је размештена на правцу према Кривом Виру и Алексинцу, ради предузимања нове мобилизације, одмора, а у случају потребе - и извођења мањих акција.

Борбе код Бољевца је штаб 25. дивизије овако оценио:

»Услед поменутих разлога, а нарочито у вези са ситуацијом у Бугарској и бугарском војском код нас, нисмо могли продужити своје операције на север, мада смо и то могли и поред створене ситуације код Бољевца.«^{71>}

У свим бригаама, а исто тако и у 19, владало је изузетно расположење, јер су били информисани о крупним успесима савезника и догађајима који су следили.

Црвена армија је 22. августа отпочела операције на Балканском полуострву, а јединице британске 8. армије заузеле Фиренцу, највећи град италијанске провинције Тоскана. Румунски краљ Михаило је 23. августа распустио профашистичку владу генерала Антонескуа, а тога дана је Црвена армија завршила заузимање Бесарабије и Молдавије, све више се приближавајући Дунаву, односно румунско-бугарској граници.

Савезници су у Италији отпочели напад на тзв. немачку Готску линију. Париз је био ослобођен 25. августа, а 29. је влада Царевине Бугарске наредила штабу 1. окупационог корпуса да се повуче из Србије. Два дана касније, 29. августа, јединице Црвене армије су ушле у Букурешт.

Иако су се у Бугарској одигравале крупне промене, бугарске јединице су наставиле да помажу извлачење Немаца, да и даље сарађују са четничким бандама, које спроводе ужурбану мобилизацију, служећи се претњама, уценама и убиствима. С обзиром на то да је концентрација четничких група у источној Србији остала непромењена, штаб 25. дивизије је наредио бригаама нови распоред.

За 19. српску бригаду наређење је гласило:

»XIX српска бригада разместиће се на просторији с. Врмца - с. Влашко Село - с. Јошаница са задатком затварања правца од комуникација Бољевац - Параћин и правца са просторије Мутница - Смиловац, преко Јасенка. Све правце затворити извиђачким заштитним одељењима на линији Седло (к. 649) - Скок (к.

71) Архив VII, к. 181. рег. бр. 15/5.

791) - Вучија глава (к. 840) - Јасенак (к. 818) - Попов камен (к. 738) - Лубнички врх (к. 753). Основни задатак: што хитније утврдити ситуацију на просторији око комуникације Бољевац - Параћин и што дубље на север!⁷²⁾

НАСТУПАЊЕ ПРЕМА ДУНАВУ
(26. август - 30. септембар)

Војна ситуација у источној Србији још увек је била врло сложена. Немачке процене полазиле су од чињенице да је доласком совјетских трупа на румунско-бугарску границу, а затим испадање Бугарске из Тројног пакта, на фронту од Дунава до Грчке направљена велика бреша између јужног крила немачког фронта пред налетом Црвене армије.

Источна Србија је, заправо, имала неколико стратегијских праваца који директно угрожавају источни бок немачке војске, односно намеравано повлачење Групе армија »Е« на север. Зато је Команда Југоистока наредила приправност I степена на целом простору Југоистока, а својим јединицама да на делу источне Србије запоседне теснац у Бердапу и што хитније организује одбрану на одсеку Неготин - Бердап, а касније Ниш - Бердап.

За успостављање новог фронта на источним границама Србије формирана је велика групација под командомј немачког генерала Ханса Фелбера,⁷³⁾ коју су чинили: 1. брдска дивизија; борбена група »Фишер« (одбрана Бора) из Оперативне групе »Шнекенбургер«; група »Ре« (командант одбране Гвоздених врата) и 4. пук Српског добровољачког корпуса у Пожаревцу за дејства и обезбеђивање комуникација Петровац н/М - Жагубица - Зајечар.

На војишту источне Србије, односно у ширем простору јужног дунавског претпоља и у неготинској и тимочкој крајини биле су дислоциране следеће непријатељеве снаге:

- 1. брдска дивизија и 1. и 2. пук дивизије »Брандебург«, који су запосели фронт правцем Зајечар - десна обала Дунава - Доњи Милановац;

⁷²⁾ Из заповести штаба 25. НО дивизије од 2. септембра 1944. штабовима 16, 18. и 19. бригаде за затварање праваца према Алексинцу, Ражњу, Параћину, Бољевцу и Зајечару, Зборник НОР, том I, књ. 11, док. 102.

⁷³⁾ Касније, 26. септембра ове снаге се називају Фелберова армијска група, а од 3. октобра - Армијска група »Србија«. Због формирања новог фронта Немци су прекинули операцију »Рибецал« и из Црне Горе своју 1. брдску дивизију упутили у Ниш чији су предњи делови стигли 1. и 2. септембра 1944. године. Детаљније о томе видети: Д. Лукач, наведено дело и »Ратни дневник Команде Групе армије "Е« у Архиву Војноисторијског института, НАВ-Т-311, ролна 190, с. 763 - 1007. и р. 191, с. 191 - 278.

- један пук Руског заштитног корпуса, пук Српског добровољачког корпуса и 3. и 4. батаљон немачког 1. полицијског пука, стационирани у Бору;

- немачки Бердапски одред, формиран од морнара раније немачке Црноморске флоте, који је имао базу у Бердапу;

- два батаљона, од чега један посадни и један за обезбеђење, са два монитора у Доњем Милановцу;

- 2. батаљон немачког 18. полицијског пука и близу 1.000 припадника Српске државне страже, који су били у Пожаревцу;

- један рударски батаљон у Костолцу;

- четнички Млавски и Књажевачки корпус у Деспотовцу, и

- четничке групе у рејону Петровац - Жагубица - Кучево.

Јединице НОВЈ су се налазиле на ширем простору Сокобање и Бољевца - 23. и 25. српска дивизија, у горњем току Црног Тимока - 45. српска дивизија и на својим оперативним подручјима 6 партизанских народноослободилачких одреда.

Ради поновног напада 25. дивизије на Бољевац, 19. бригада је 3. септембра разместила своје батаљоне на просторији Влашко Село - Врмца. Марширало се ноћу. Наређена је строга приправност, с обзиром на то да се још није располагало подацима да ли се један бугарски батаљон, који се налазио у непосредној близини, предао нашим јединицама или није.

Свој 1. батаљон бригада је упутила да руши комуникације Бољевац - Параћин, на одсеку Луково - с. Криви Вир. Батаљон је такође извиђао непријатељеве снаге северно од овог сектора.

Идућег дана, 4. септембра, из штаба 25. дивизије је стигло наређење да се, услед предстојећих задатака, предузму потребне мере за нови марш. С обзиром на веома неповољне метеоролошке услове (падала је јака киша) 19. бригади је наређено да не упућује батаљон ради рушења комуникације Бољевац - Зајечар, уколико се време не промени.

Бригади је такође наређено да идућих дана формира једно топовско одељење, за које треба да одвоји групу најбољих бораца или оне који су кадровски рок служили у артиљерији, с обзиром на то да се очекује да свака бригада добије по један топ. Истовремено су бригади послата и два примерка »О плану ватре и знању елементарних одредаба из наставе гађања«, по коме је наређено да се изводи обука батаљона, као и да се претходно са овим добро упознају сви руководиоци, почев од десетара.

У то време, тачније 5. септембра, бугарској дивизији која се повукла из западне Србије и налазила се распоређена у две групе

на просторији Нићевац - Алексинац, предат је ултиматум да даље маршевање према Бугарској настави без оружја.⁷⁴⁾

Како је 6. септембра⁷⁵⁾ Црвена армија избила у Турн Северин, а 23. српска дивизија заузела Књажевац, 25. српска дивизија је преузела концентрацију својих снага на просторији око села Руишта. Деветнаестој бригади је наређено да изврши покрет за 16. бригадом (Шарбановац - Рашинац) и да запоседне положаје Равни Дел - Руишки камен - Констадиновица - Тумба. У наређењу је прецизирано да се на одређену просторију избије што пре, а да се претходно утврди распоред и јачина снага непријатеља.

Јаке четничке снаге су управо тих дана извршиле нови покрет у правцу Књажевца, а штаб 25. дивизије је бригадама наредио поновни напад на Бољевац, 6. септембра.

Ради извршења добијеног задатка, на марш се кренуло 6. септембра, у 11.00 часова. На челу маршевске колоне кретао се 4, па затим 3, односно 2. и 1. батаљон. Маршевање је завршено до 17.30 часова, када је 4. батаљон запосео Тумбу, 2. - Руишки камен, 3. је избио на Равни Дел, а 1. батаљон, са штабом бригаде и четом пратећих оруђа и болницом на Костадиновицу.

У 20.30 часова наређен је напад на четничке банде које су поселе околину Бољевца. Ради овог задатка бригада се прикупила на путу, око 300 метара источно од Руишког камена (к. 913), при чему је командант бригаде издао следећу наредбу:

»1. батаљон креће се правцем с. Мирово и напада с. М. Извор, са задатком овлађивања села 2. батаљон креће се правцем с. Илино, Бољевац (западна ивица) - Караула, са задатком овлађивања Караулом. 3. батаљон добија задатак рушења комуникације Луково - Бољевац, а 4. батаљон, у резерви, креће се за 2. батаљоном!«⁷⁶⁾

Те исте вечери био је планиран и истовремени напад 23. дивизије на Зајечар, па је бригада преузела и мере обезбеђења од правца Бора. Напад на Зајечар је почео тачно у 01.00 часова 7. септембра. Пре тога свим бригадама је наређено:

⁷⁴⁾ Бугари су одбили ултиматум и тражили да се »са оружјем дозволи слободан повратак, позивајући се на питање војничке части, а коју су стварно изгубили стављајући се у службу Хитлеру« - из захтева штаба 25. дивизије штабу 19. бригаде да одмах пошаље аутоматско оружје заплењено од Бугара 25. дивизији, која се налазила у с. Шарбановац; Архив VII, к. 1089, рег. бр. 37/1.

⁷⁵⁾ Тога дана је, на основу наређења Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 23. 25. и 45. дивизије формиран 14. српским корпус НОВЈ.

⁷⁶⁾ Из оперативног дневника 19. српске бригаде од 6 - 16. септембра 1944. године (код аутора).

»Скрећемо пажњу јединицама да се убудуће не сме десити да се и најмање закасни у нападу после одређеног рока и да ће им старешине ради тога бити позване на најстрожју одговорност. У нападу бити енергичан и одржавати чврсту везу са суседним јединицама.«.

Пре општег напада извршене су и политичке припреме, при чему је наглашено неколико битних ствари: Прокупље, које је било под окупацијом 40 месеци, слободно је од 3. септембра; 25. дивизија је добила задатак од Главног штаба НОВ и ПО за Србију и Штаба 14. корпуса НОВЈ да прва успостави контакт са јединицама Црвене армије, која је спремна да из Добруце пређе румунско-бугарску границу, односно у Бугарску, којој је 5. септембра, дан раније, СССР објавио рат, и јединице НОВЈ су у Југославији ослободиле преко 120 градских насеља и места.

Седмог септембра батаљони 19. бригаде прелазе на извршење задатка. Први батаљон без сметњи стиже у село Мали Извор, у 02.00 часа и заузима га без борби, јер су четници одступали у паничном бекству. Други батаљон, такође без борби, заузима Караулу, сазнавши од сељака да је група од преко 100 четника побегла у правцу с. Лукова.

На овој просторији батаљони остају до 13.00 часова, истуривши претходно обезбеђење од непријатеља, а затим, по наређењу, бригада креће правцем Валакоње - Подгорац - Злот, ради заузимања распореда на просторији: Корист - Тилва кот - Сечењ - Тилва Гола, ради што даљег извиђања према западу. Прикупљена бригада је марширала у току ноћи 7/8. септембар и у 06.00 часова стигла у Злот.

Како је Зајечар био ослобођен 7. септембра од стране јединица 23. дивизије, то је војноуправни командант Југоистока наредио 1. брдској дивизији да поновно заузме Зајечар. За овај напад одређени су Борбена група »Ајзл«, која делује с југа и која је 8. септембра поново заузела Књажевац, и Борбена група »Заупек«, која је истовремено обезбеђивала и комуникацију Зајечар - Неготин и истовремено штитила Бор. Зајечар су немачке јединице повратиле 9. септембра, подржавани снажним појачањем у техници и живој сили упућеној из Бора.

Упркос овом и насупрот немачким плановима у источној Србији, замисао Врховног команданта НОВ и ПОЈ била је да се брзим акцијама аонепогућавају тренутни немачки успеси. Још 17. августа ради разбијања прегруписавања немачких снага, маршал Тито је наредио дејство по комуникацијама у Србији и Македонији, а у директиви од 19. августа Главном штабу НОВ и ПО за

Србију истакнут је значај источне Србије за стварање снажног упоришта народноослободилачког покрета и потребе да јединице НОВЈ с југа избију на Дунав. Источна Србија је чинила оперативно подручје 14. корпуса НОВЈ, постојећих партизанских одреда и самосталних батаљона.

Ради успостављања везе са Црвеном армијом Врховни командант НОВ и ПОЈ је наредио 23. дивизији покрет правцем Зајечар - Неготин, а 25. као левој долини, правцем с. Подгорац - Брза Паланка, као и да се енергично пробијају ка Аунаву.

Упадом у Бољевац, у коме 8. септембра четничке формације нису пружале значајнији отпор, 25. дивизија је запосела веома погодан положај у ширем рејону Злота, ради наступања ка Дунаву.

На правцу надирања 19. бригаде непријатељске снаге су се налазиле код Брестовачке Бање, Ружаја (Бор) и у Кривељу. Око 12.00 часова 19. бригада овладава просторијом коју је добила задатком од претходног дана, а у 14.30 часова бригади је наређено да најхитније, са свим батаљонима, крене правцем Црни врх - Клокочиш (к. 753) - Чока Чорба- Шишулејка- Врата- Горњани. По избијању на просторију дат је одмор од три сата, па се наставило даље, правцем, Кулемка - Челопец - Црнајка, тј. на просторију села Црнајка, како би затворила правце с југа и запада. По прикупљању бригаде у 16.00 часова бригада креће на марш током наредне ноћи 8/9. септембар. Марш је био врло напоран, јер и претходне ноћи борци нису спавали; терен је био врло стрм, а током целе ноћи је падала киша. Бригада се краће задржала на Црном врху.

Идућег дана, 9. септембра, бригаде 25. дивизије су напале четнички Књажевачки корпус у с. Горњани. Том приликом је заробљена већа група четника и задобијен ратни плен, међу којим и магацин са резервном храном, обућом и рубљем.

Током овог дана 19. бригада наставља напорни марш и јако изнурена стиже у с. Горњани, у коме је добила одмор до 03.00 часа 10. септембра, после чега и даље наставља марш, наступајући ка северу. Пред вече 10. септембра 1. батаљон је запосео положаје на просторији Стрњани - Мали голи врх, 2 - Кључ - Врба, 3. батаљон је био на Чока Јанкули, а 4. са штабом 19. бригаде, пратећом четом и болницом на Черешу, односно у с. Црнајка. Извиђачке патроле су упућене у правцу места Танда, а обезбеђење око сваког батаљона, с обзиром на то да су мештани обавестили да се четници крију по околним шумама. Тога дана су је-

динице 25. дивизије разбиле групу четника из Поречке бригаде, а заплешен је и њихов резервни магацин у с. Штубик.

Ноћу 10/11. септембра вођене су борбе против немачких и белогардејских војника који су бранили с. Мосне и мост на ушћу реке Пореч у Дунав. Због успеха 25. и 23. дивизије, које су брзо надирале на север немачко командовање је било принуђено да из рејона Ниша упути своје снаге, како би спречиле прихват совјетских јединица, које се већ од 6. септембра налазе у ширем рејону Турн Северин.

Када је 23. дивизији наређено да 11. септембра продужи ка Неготину и код Прахова припреми мостобран ради прихвата делова Црвене армије, 25. дивизија је својим бригадама наредила напад на Доњи Милановац.

Штаб 19. бригаде је располагао подацима да се у Доњем Милановцу налази 700 - 800 белогардејаца^{77>} и око 5.000 Немаца на сектору до Радојевице. У Бору се налазило око 2.000 непријатељевих војника, а дуж Дунава, од Прахова до Сипа, биле су распоређене десетак немачких група јачине од 100 - 200 војника. У току 10. септембра делови Црвене армије су прешли код Кладова, а совјетска артиљерија је тукла Доњи Милановац са положаја на левој обали Дунава.

Деветнаеста бригада је добила задатак да са два батаљона ликвидира Доњи Милановац 11. септембра, а да тог дана, до 18.00 часова пређе марш-руту од Тилве ка Фрасињу (к. 531) - Врћеж - Брдо Јастребиња - Три горуна - Букова глава (к. 650) - Лиса пољана (к. 580), после чега је требало да избије на Патула Авраму (к. 433). Напад је наређен у 22.00 часа.

»По доласку на Патула Авраму ствара се план за напад и издаје заповест 2. и 3. батаљону да нападну сам град. Четврти батаљон добија задатак да поседне комуникацију Д. Милановац - Мајданпек на месту Фанак Крак, да поруши осетљива места ове комуникације и да се постави за противтенковску одбрану«.^{78<}

Оба батаљона, 2. и 3, полазе у напад у 22.00 часа.

Други батаљон је добио задатак да нападне на западни улаз у град, а трећи у центар; штаб бригаде се кретао за њим.

»Развија се огорчена борба, у којој се наши борци јако залажу. Али, услед јаког отпора непријатеља (Немаца и белогардејаца), а нарочито унакрсне ватре из бункера, батаљони не успевају

^{77>} Подаци у штабу 25. дивизије, који су упућени штабу 19. бригаде били су приближно тачни, али уместо 700-800, било је у ствари, 2.000 белогардејаца и 2 монитора. Детаљније о томе видети: П. Вишњић, наведено дело.

^{78>} Оп. цит. оперативни дневник 19. бригаде за 11. септембар 1944.

да заузму град. Увидевши немогућност заузимања града услед јаке непријатељеве ватре командант бригаде наређује повлачење из борбе у 3. ч. 12. септ. 1944. год. на полазни положај на Патула Авраму!⁷⁹⁾

Непосредно по повлачењу 2. и 3. батаљона из борбе, на Патула Авраму, око 3.15 часова стиже и 1. батаљон, који је добио задатак да поседне северне падине и обезбеђује бригаду, којој се такође прикључио и 4. батаљон, са правца Доњи Милановац. У току преподнева 3. и 4. батаљон се враћају са Патула Авраму и запоседају нове положаје: 4 - око Рудне Главе до Аазареве косе, како би затварао правац од Мајданпека, а 3. - од Кулмеа Фукули до На Череш (к. 399), ради обезбеђења од правца Горњана.

У поподневним часовима 12. септембра артиљерци врше пробна гађања тешким и 81 мм. бацачима на бункере и школу у граду (која је коришћена као муницијски магацин), али без неког већег успеха. По наређењу начелника штаба 25. дивизије, који се налазио код суседне 16. српске бригаде, 1. и 2. батаљон 19. бригаде у 23.00 часа започели су нов напад на Доњи Милановац. У нападу садејствују два батаљона 16. српске бригаде, који нападају са источне и југоисточне стране источни улаз у град. Напад потпомажу по два бацача из обе бригаде.

»У одређено време оба батаљона наше бригаде поставила су се на полазни положај за напад, и то: 1. батаљ. код првих кућа на западном улазу у Д. Милановац према бункерима који затварају град са западне стране, а 2. батаљ. на безименој коси између ушћа потока Златица и пута Д. Милановац - Мајданпек.

Услед необично јаке непријатељеве ватре из свих бункера напад није успео и батаљони су се без губитака повукли на полазне положаје у 5. ч. 13. IX 1944. год.⁸⁰⁾

У току ових борби непријатељ је имао следеће губитке: 8 мртвих, 12 рањених и заробљених. Предало се 67 четника, а сопствени губици били су: 1 мртав и 3 рањена.

Положаји у Доњем Милановцу били су фортификацијски одлично уређени, а противник био спреман на одсудни отпор. Сви прилази граду били су минирани, а пролазе су наши борци нашли захваљујући обавештењу сељака. Нарочито је био добро брањен одсек рејона Доњег Милановца и ушће Поречке реке.

Док је 16. бригада имала успеха приликом ослобађања Штубика и задобијања великог ратног плена, 19. бригада није могла да у два напада изврши задатак. Град се ослањао делом на Ду-

⁷⁹⁾ Ибид.

⁸⁰⁾ Ибид.

;

нав, а многобројни бункери и остала фортификацијска уређења омогућавала су му да се боље брани и са мањим снагама, мада је био дупло јачи. Примењиван је фронтални напад, који није успео па је 19. бригада морала да се повуче на огранке Великог Лишковаца, оријентишући се према Мајданпеку.

Тринаестог септембра су се борци 16. бригаде сусрели са црвеноармејцима⁸¹⁾ и овај догађај је снажно одјекнуо међу борцима и старешинама 25. српске дивизије. На бригадној конференцији борци су упознати са војно-политичким значајем повезивања двеју војски, које заједнички гоне истог непријатеља. Долазак Црвене армије је снажно одјекнуо и међу народом. У томе је штаб 25. дивизије известио штаб 14. корпуса НОВЈ:

»Наша дивизија се прва повезала са Црвеном армијом. У почетку се нисмо чврсто повезали и садејствовали с њом. Мало после смо се чврсто повезали и садејствовали с њом. У свим нашим батаљонима одржане су конференције о Црвеној армији. Услед сталне борбе, то спајање наших јединица с њом није имало свечан карактер, мада су се борци осећали радоснијим него икада. И показало се да су наше јединице у садејству са Црвеном армијом све енергичније и упорније«.⁸²⁾

Тога дана су и немачке јединице, које су се кретале правцем Ниш - Књажевац - Зајечар, избиле северно од Зајечара и спојиле са немачким снагама стационираним у Бору.

Први и 2. батаљон 19. бригаде померили су своје обезбеђење, сузили обруч око Доњег Милановца и извршили све припреме за поновни напад на град у току наредне ноћи.

Нови, концентрични напад започео је у 23.00 часа. Западни улаз су бранила 3 бункера, а пред борцима 2. батаљона, који је нападао у центар града, налазио се један. Приликом напада опет су садејствовала два батаљона 16. бригаде, који су кренули са ранијих положаја.

Напад, међутим, ни овог пута није успео, иако је био потпомогнут ватром из 4 бацача. Борци 1. батаљона су успели да, упркос јакој ватри, приђу непријатељевим бункерима на свега 40 - 50 метара. Поједини борци 2. чете 1. батаљона прилазе још ближе, на само двадесетак метара и покушавају да га пушкомитраљезима цонбулом и ручним бомбама неутралишу. Најближи боран пше.

⁸¹⁾ Командант Главног штаба НОВ и ПО за Србију је 14. септембра Врховном команданту послао овакав телеграм: »Јуче, 13. о.м. на правцу Клокочевац - Оршава ухваћена веза са Црвеном армијом! Ура!«, Архив VII, к. 184, рег. бр. 21/1.

⁸²⁾ Архив ИРПЈ, инв. бр. 6219; извор према П. Вишњићу, наведено дело.

»Настаје ураганска непријатељева паљба из свих оруђа (митраљеца и аутоматских топова), после које се 4. чета по наређењу к-нта батаљона повлачи из борбе, долази у састав батаљона и у 4. ч. 14. IX '44. год. повлачи се на свој полазни положај!«⁸³⁾

И 2. батаљон такође не успева у овој борби због изузно јаке непријатељеве ватре те командант бригаде, који је био заједно са борцима овог батаљона, наређује повлачење.

Када је овог дана, 13. септембра штаб 25. дивизије наредио 16. бригади да минира комуникације Клокочевац - Доњи Милановац, а 18. - одсек на путу Штубик - Клокочевац, односно на путу Неготин - Клокочевац, 19. бригада је упућена на део пута који од Рудне Главе води за Мајданпек. Све бригаде су добиле и наређење да појачају обавештајно-извиђачку активност.

Рушењем комуникација и откривањем његових намера штаб 25. дивизије је остварио свој циљ: онемогућавао је непријатељу да се безбедно служи комуникацијама те да му, у исто време, спречи покрет из правца Пожаревца и правца Доњи Милановац. Откривајући позиције, лакше је уништавао и четничке банде.

Поновни напад на Доњи Милановац једнице 25. дивизије су извршиле подржаване од румунске артиљерије која је немачке положаје тукла са својих положаја Куле, на левој обали Дунава, код села Свињице. Непријатељ је имао доста губитака, што се приметило сутрадан, по копању гробова.

Доњи Милановац је тукла и артиљерија Црвене армије, која је такође била на левој обали Дунава, код истог села.

Дејства Црвене армије су уклопљена у шири стратегијски план садејства између НОВЈ и Дрвене армије, којој је Врховни командант Народноослободилачке војске Југославије одобрио привремени улазак на нашу територију.

У току 13. септембра јаче непријатељеве снаге успеле су да продру на положаје 23. дивизије код Салаша и да се пробију ка Неготину, те је и због тога 25. дивизија морала да изврши померање својих бригада. Деветнаеста бригада је 14. септембра хитно повукла два своја батаљона у састав бригаде. Заправо, 1. и 2. батаљон су се извлачили из борбе током ноћи 13/14. септембар и рано ујутро запосели исте положаје: 1. батаљон северне косе Патула Аврама, а 2. - на Фанак Крак (к. 287).

У току целог дана, 14. септембра, завладало је затишје на операцијском простору 19. бригаде, која се сада налазила на правцу Баниште - Букова глава (к. 650) - Рудна глава.

Четврти батаљон бригаде је успео да се пробије и 14. септембра ослободио Мајданпек, у коме га је становништво дочекало

⁸³⁾ Оп. цит. оперативни дневник 19. бригаде за 13. септембар 1944.

на традиционални, српски начин: одушевљено, са цвећем и храном. У НОВЈ се, истог дана, пријавило 90 нових бораца.

Тога дана 3. батаљон је био на положајима код села Рудна Глава, затварајући и обезбеђујући правце од с. Црнајке, Танде и Клокочевца, а штаб 19. бригаде је и даље био са 1. батаљоном.

Идућег дана, док су вођене борбе око Црнајке, Плавне и Милошеве куле, штаб 25. дивизије је планирао напад на Кучево. У Мајданпек је стигла веза,⁸⁴ а са непријатељем у Кучеву се, путем телефона, одиграла следећа сцена:

»У међувремену, како се сећа заменик политичког комесара 25. дивизије Светислав Тиле Поповић, успостављена је телефонска веза са Кучевом и Бродице. Чули су се неки четнички команданти не надајући се да се то партизани јављају из Мајданпека. Ми их грдимо и строгим гласом наређујемо да одмах напусте положаје и да се не надају добром ако их похватамо... Они збуњени, не одговарају ништа већ брзо затварају телефон. Опет их зовемо, Дуго звони, вероватно се колебају да ли да дигну слушалицу или не, јер не знају можда се то јавља њихов штаб из Кучева. Кад се најзад одваже да узму слушалицу, понавља се иста сцена. Тако, мало смо се забављали, плашећи их«.⁸⁵

С обзиром на то да су и Немци са десетак тенкова и око 150 камиона успели да још 13. септембра продру на положаје 23. дивизије, те да наставе ка Неготину и Прахову, 19. бригада добија наређење да повуче своја два батаљона са положаја код Доњег Милановца, које су сменила два батаљона 16. бригаде, да к4. батаљон остане у Мајданпеку и да настави извиђање према Кучеву и Пожаревцу, врши даљу мобилизацију и руши комуникације, а да три батаљона заузму нове положаје. Косу Кулмео Каратур (к. 371) запосео је 1. батаљон, који је добио задатак да затвара правац Плавна - Клокочевац. На Череш је држао 2. батаљон, који је затварао правац од Великог крша (Врата), а 3. батаљон је дошао на Чока Маили, држећи правац од Танде и Кривеља.

Према накнадно добивеним подацима сазнало се да Немци наступају правцем Неготин - Штубик - Плавна. На правцу Бор - Кривељ - Велики крш налазила се група од 300 четника.

Батаљони и у току ноћи 15/16. септембар остају на истим положајима. Командант 3. батаљона упућује патроле према четни-

⁸⁴) Сарадник НОП Буро Кеџман се повезао са штабом 19. бригаде и одмах упућен у Кучево, како би прикупљао обавештајне податке о четничким намерама, који су држали положаје око Волује, Дубоке и Бродице. Детаљније о томе видети: Саша Марковић, »Стазама смелих«, Петровац на Млави, 1987, стр. 174.

⁸⁵) Оп. цит. наведено дело С. Марковића, стр. 478.

цима и преко сељака им поручује да се предају. Око 50 насилно мобилисаних четника предало је своје оружје и опрему.

Шеснаестог септембра 25. дивизија је држала просторију с. Мироч - ушће Поречке реке - Црвена бара до између Доњег Милановца и Мајданпека, затим Медвеђа чука, - Попадија - Коље брдо - Црнајка - Танда - Рудна Глава. Штаб 19. бригаде се налазио у с. Рудна Глава.

У рано јутро тога дана из Неготина у Штубик су продрла немачка 4 тенка и неколико камиона. Борба се водила у близини Јабуковца. Штаб 19. бригаде је добио задатак да затвара правце Плавна - Клокочевац, с једним, а са друга два батаљона Стол - Црнајка - На Череш (к. 399) - Сока Маила (к. 394).

Када је 18. септембра једна јача непријатељска моторизована колона стигла од правца Штубика и зауставила се, штаб 25. дивизије је проценио да непријатељ вероватно жели да се преко с. Клокочевац споји са гарнизомом у Доњем Милановцу. Сва четири батаљона 19. бригаде су добила задатак према насталој ситуацији. Један батаљон је одмах упућен ка Доњем Милановцу да блокира пут који води ка Мајданпеку, а преостала три су упућена у гоњење четничких групација са Мајданпечких планина према Кучеву. Бригада је добила задатак да извиђа терен према Кучеву, Великом Градишту и Хомољским планинама.

Немачка мотомеханизована колона је успела да се пробије кроз село Клокочевац, на север према Мосни и Доњем Милановцу. У долини је било преко 200 возила. Приликом проласка кроз села Топлоница и Караула запалили су већи број кућа, које су претходно опљачкали. Док су се кретали комуникацијом, заузимали су доминантне положаје, тако да су наше јединице биле изложене њиховој артиљеријској и минобацачкој ватри. Из борних кола и тенкова тукли су и топовима.

Овако велика концентрација непријатеља у с. Штубик донела је сељацима нове невоље. Све сељаке из Штубика и Плавна и на друге на које је наилазио, непријатељ је хватао и приморавао да оправља путеве које су наше бригаде разминирале. Посебно је био угрожен пут Неготин - Штубик - Клокочевац - Доњи Милановац, као и мост код села Плавна, које су Немци обезбеђивали јачим снагама.

Осамнаестог септембра штаб 25. дивизије је наредио 19. бригади да изврши покрет у правцу Кучева, с обзиром на то да је једна моторизована колона стигла од правца Штубика и зауставила се код моста у с. Плавна. Како је било очигледно да непријатељ намерава да се и током овог и на-

редних дана пребацује овом комуникацијом, 19. бригади је наређено:

»XIX српска бригада, задатак! Уколико није упутила батаљон на положај код Д. Милановца, то учинити одмах. Задатак овог батаљона јесте затворити правац Д. Милановац - Мајданпек. Са друга своја три батаљона растерати четничке банде са терена Мајданпечких планина.⁸⁶⁾

Истовремено је према Кучеву упутила два батаљона.

Идућег дана, 19. септембра, батаљони су наставили да гоне четничке банде према Кучеву. У рану зору су заробили 10 четника, с пуном ратном опремом.

У току 20. септембра батаљони 19. бригаде воде кратку, али оштру борбу на Вољујском крсту. Већ после првих плотуна и јуриша, четници којим је командовао Воја Триброђанин побегли су у паничном бекству, оставивши комплетну комору, 2 камиона и доста хране и наоружања:

»Код села Вољује јединице ове дивизије разбиле су јачу четничку групу и продужиле гоњење непријатеља ка Кучеву. Заробљено 34 четника, заплењено: 1 брдски топ и 2 митраљеза.«⁸⁷⁾

Ево како су забележена сећања Димитрија Писковића Трнавца, команданта 19. бригаде, на борбе око Вољуја и Бродица:

»Кад смо добили обавештења да се око Кучева налазе веће снаге четника Воје Јевремовића Триброђанина, одлучили смо да одмах ликвидирамо то упориште. Претпостављајући да неће бити већих борби, упућена су само два батаљона, а не цела бригада. Направљен је једноставан план: окружити положаје око Вољује и Бродице и у једном налету збрисати противника. Тако се и збило. Борба није дуго трајала. Осетивши нашу снагу, четници су се просто разбежали. А народ, који су они годинама застрашивали, видевши добро наоружану, обучену, снабдевену и дисциплиновану партизанску војску, почео је раздрагано да нам прилази и да се јада на четничка злостављања. Један сељак на збору, скине шубару, крсти се и проклиње: 'Дабогда се нигде не зауставили!«⁸⁸⁾

У зору 21. септембра у Кучево су ушле претходнице 19. бригаде. Претходне вечери су четници на силу окупили народ, одржали збор и грађанима претили и говорили »да долазе Хрвати, Турци и Цигани, ла ће све живо поклати и попалити, али да ће

⁸⁶⁾ Зборник НОР, том I, књ. 12, док. 79. Из заповести штаба 25. дивизије од 18. септембра штабовима бригада за напад на немачке колоне на комуникацијама Неготин - Доњи Милановац и Клокочевац - Мајданпек.

⁸⁷⁾ Зборник НОР, том I, књ. 12, док. 200.

⁸⁸⁾ С. Марковић, наведено дело, стр. 479

се Воја Триброћанин са својим четницима ипак вратити, а тада ће заклати и дете у колевци ономе ко буде помагао партизанима».⁸⁹⁾

Народ је, међутим, одушевљено дочекао партизанае, похрлио борцима батаљона којим је командовао Милан Благојевић, а чији је политички комесар био Јово Перишић.

У току поподнева 22. септембра у Кучево је дошао и 3. батаљон, док је 4. и даље био у Мајданпеку. Због великог успеха батаљони су наставили да гоне четнике.

О ослобађању Кучева штаб 25. дивизије је обавестио штаб 14. корпуса НОВЈ:

»XIX српска бригада јуче упала у Кучево са два батаљона и заробила два четничка капетана и разног другог материјала (углавном за исхрану). Сада се налази са једним батаљоном у Мајданпеку (са два члана штаба бригаде) а са три батаљона у Кучеву и доминантним положајима око самог места (Волујски крст - граница секције Петровац, Велико Градиште) и продужава гоњење четника.

Ноћас им је неко покидао телефон између Мајданпека и Кучева!⁹⁰⁾

Кучево је први пут било ослобођено 1941. године. Радост је, овог пута, била већа. О расположењу народа и весељу у граду забележена су сећања Светислава Поповића Тилета:

»Само неколико сати после ослобођења Кучева, упутио сам се тамо. Имали смо у Мајданпеку један заплењени камион. Сео сам поред шофера и заједно са групом бораца пошао у Кучево. Друм смо већ раније солидно зарушили, тако да смо се релативно споро кретали обилазећи ископе. Остало ми је у сећању да једну рупчагу нисмо приметили, па смо слетели у њу, готово чо-миде. Једва смо се извукли, али возило није било оштећено, те смо наставили пут...

У Кучеву је сав народ био на улици. Свуда се чула песма, виле су се заставе, лепршали на јесењем ветру венци од заленила и цвећа...

Ту је већ стигао и штаб 19. бригаде, који се сместио у ондашњем хотелу 'Златни рудник'. С друговима сам се договорио да се још тог преподнева одржи први митинг у ослобођеном Кучеву. Био сам забринут што још није успостављена веза са кучевском партијском организацијом... « '

⁸⁹⁾ »Сећања савременика звичког среза«, Институт радничког покрета Србије, док. бр. 13521.

⁹⁰⁾ Зборник докумената НОР, том I, књ. 12, док. 119.

⁹¹⁾ Из казивања Светислава Поповића Тилета (изјава у архиви аутора), извор: С. Марковић, оп. цит.

У Кучево је убрзо стигао и Пожаревачки партизански одред, који је био на Космају:

»На улазу у Кучево борце пожаревачког одреда дочекале су страже 19. бригаде, већ обавештене да долазе партизани. После кратког званичног поздрава, пожаревачки борци су се изгрлили и изљубили са њима. И у граду, који је био пун војника, такви изливи радости и одушевљења трајали су читав дан. Борци пожаревачког одреда су са нескривеним одушевљењем загледали своје нове другове, радовали се што они личе на праву војску, добро обучени, многи у енглеским униформама, добро наоружани и снабдевени муницијом. Сви официри носили су ознаке чинова НОВ и ПОЈ. Борци су се поздрављали не више партизански - стиснутом песницом, већ онако како се поздравља у регуларној војсци.

Официри, борци и политички руководиоци 19. бригаде братски су грлили пожаревачке партизане одајући признање њиховој упорности, пожртвовању и непобедивости у неравноправној трогодишњој борби с надмоћнијим непријатељским снагама, које нису могле да униште партизански ослободилачки покрет овог краја.«⁹²⁾

Народ Кучева је широкогрудо прихватио борце 19. бригаде:

»Доносили су нам храну, а кад би покушали да платимо, одлучно су одбијали. 'Коме ћемо дати - говорили су - ако не нашој војсци'.. . Ја сам имао обичај да често сам шетам градом, разговарам с људима, слушаам рецимо, сваке вечери у једној кафани тамо негде на Пеку, радио-вести. Л>уди виде долази неки партизан, али нико не зна да је то командант бригаде. Тако неколико вечери седимо заједно, слушамо вести и причамо. Кад, једне вечери доћем, - а они се сви измакоше да ми направе место. Неко им је рекао, изгледа, да сам ја командант. Било ми је прилично непријатно. 'Немојте, људи, кажем. Ја сам и до сада са вама слушао радио. Што се сад удаљавате? Седимо опет заједно ко пре'. Тад се осмелише, седоше и све поће по старом. После сам чуо причају: 'То ти је прави народни командант. Иде сам без пратње, а не као онај четнички војвода Воја који никуд није мицао без читаве свите!'«⁹³⁾

У бригади је, с озбиром на велики прилив бораца, редовно одржаван војно-политички рад. Са свим новим и старим борцима извођена је обука у руковању пушком и пушкомитраљезом,

⁹²⁾ С. Марковић, оп. цит. стр. 483.

⁹³⁾ Из казивања Димитрија Писковића Трнавца (изјава у архиви аутора), извор: С. Марковић, оп. цит. стр. 501.

затим стражарска служба и јединична обука. Млади борци су показивали велико интересовање за обуку, како би што боље савладали руковање оружјем.

Посебна пажња је посвећена делу бораца који су дошли из четничких редова, у које су били присилно мобилисани. Само су се појединци, због претходних покушаја индоктринације, спорије, уклапали у партизански колективни живот.

С великом пажњом је праћена свака информација о Црвеној армији и успесима на бојном пољу других савезника.

У једној инструкцији штаба 25. дивизије, упућеној још 21. септембра 16. 18. и 19. бригади, наводи се да је за време протеклих борби веза између штабова бригада и дивизије била недовољна, те је у знатној мери утицала на развој борбе и командовање од стране дивизије. Зато је наређено да бригаде шаљу извештаје свака два сата, а да за курире узимају најбоље борце.

»Треба развијати одлучност, смелост и продорност наших јединица. Непријатеља треба ударати у бокове и обухватним и заобилазним нападима непријатеља тући и наносити му што јаче ударце и веће губитке. У протеклим борбама овог није било, нарочито на комуникацији Штубик - Клокочевац, већ су примане и фронталне борбе!«⁹⁴

Исто тако је поново наређено да се развија интензивна и непрекидна извиђачко-обавештајна активност.

Штабу 19. бригаде је посебно наређено да од два заплењена тешка митраљеза, један с довољним бројем муниције, упути 18. бригади, која се тада налазила на Рудној Глави. У исто време је наређено да се у 19. бригади формирају, при штабовима батаљона, пратећи водови у чији састав треба да уђу митраљези.

Рушење комуникације представљало је један од приоритетних задатака, с обзиром на то да је непријатељ, који се кретао од Клокочевца стигао у Доњи Милановац до 18.00 часова 21. септембра, тежећи да осигура залеђе фронта.

Упоредо са предузимањем мера ради даљег извођења ратних задатака, борбене обуке и учвршћења дисциплине, вођено је рачуна и о кадровским питањима. Тако су тих дана упућени предлози за унапређивање водних руководилаца у подофицире, затим за одликовања војних и политичких руководилаца, а исто тако су одабрани и другови и другарице за шифрантске и телеграфске курсеве. Комесарима је скренута пажња да обаве политичке припреме о понашању појединаца и јединица приликом ослобађања градова и села, као и да уједначе поступак према

⁹⁴ Архив VII, к. 1089, пер. бр. 50/II-1.

официрима и подофицирима у непријатељским редовима који и после 15. септембра нису могли да пређу на страну НОВЈ, а сада то желе.

Двадесет и трећег септембра штаб 19. бригаде је послао исцрпан извештај о покрету непријатељеве мотомеханизоване колоне левом страном Дунава, од Тисовине до Свињице. Колона се у раним јутарњим часовима шлеповима пребацила у Доњи Милановац. На основу овог извештаја 19. бригаде, а и 18, која је навела да се у Неготину и околним местима налазе јаке немачке снаге, штаб 25. бригаде је проценио да се може »очекивати непријатељски покрет из Доњег Милановца у Клокочевац, док би у исто време једне непријатељске снаге кретале се од Штубика према Клокочевцу у циљу ослобађања комуникације Штубик - Д. Милановац. У другом случају, како постоје јаке непријатељске снаге у Неготину и у околици, непријатељу је потребно више комуникација на располагању ради извлачења из Тимочке крајине. Непријатељ свакодневно пролази моторизованим колонама јачине 40 - 80 возила комуникацијом из Бора за Жагубицу.⁹⁵

Немачке снаге на овој комуникацији стално су нападале јединице 23. српске дивизије. Ипак, штаб 25. дивизије је сматрао да непријатељ покушава да овлада комуникацијом Штубик - Клокочевац - Рудна Глава - Мајданпек - Кучево - Петровац. С обзиром на моторизацију, сасвим је било сигурно да ће се непријатељ и служити њом, посебно на делу Доњи Милановац - Клокочевац, па је зато штаб 25. дивизије одредио посебне задатке 16. и 18. бригади, док 19. »и даље добија задатак разбијања четничких банди на просторији Кучево!«⁹⁶

Истовремено је 19. бригади наређено да извиђа ситуацију према Пожаревцу - Голупцу и Великом Градишту, а о успеху у току јучерашњег дана, 23. септембра, речено је:

»У току јучерашњег дана јединицама XIX српске бригаде предало се 90 четника са једном исправном радио-станицом, док се друга група од 30 четника предала са једним пушкомитраљезом. 1 батаљон исте бригаде у селу Нересници заробио је 6 четника. У Кучеву су се предали 2 политичка агента и један четник, 1 резервни капетан и 1 шеф кривичне полиције.«⁹⁷

Пропаганда за мобилизацију нових бораца са терена вршена је истовремено уз популарисање Народноослободилачке војске

⁹⁵ Из наређења штаба 25. дивизије од 24. септембра бригаама за спречавање продора немачких јединица према Мајданпеку и ради разбијања четника на простору Кучева, Зборник НОР, том 1, књ. 12, док. 137.

⁹⁶ Ибид.

⁹⁷ Ибид.

Југославије, њених циљева, досадашњих успеха и задатака који јој предстоје у наредном периоду. У свакој прилици је говорено о досадашњем борбеном путу НОВЈ, а посебно о 25. дивизији, њеним успесима и борбама које је водила од родне Топлице, преко целе источне Србије, до Дунава. Парола: »Ступајте у редове славне Народноослободилачке војске« била је лепо прихваћена.

Нови борци су пре ступања у батаљоне, односно чете, обавезно пролазили краћи курс обуке у коме су морали да савлађују основне војне и политичке теме. Сви борци су увођени у формиране јединичне спискове, у којима су назначавани битни елементи од интереса за НОВЈ.

Због настале потребе отпочела је да се врши попуна упражњених места, посебно за санитетску, интендантску и обавештајну службу. У 19. бригади су формиране извиђачке групе при батаљонима, јачине 5 војника и вође, а при бригади - извиђачко одељење, јачина 30 извиђача. Свим штабовима бригада и батаљона упућено је 26. септембра и наређење у вези са организацијом исхране и праву на јахаћег коња,⁹⁸⁾ о чему је било речи и на одржаној бригадној конференцији.

На овој конференцији разрађен је поступак према бугарској војсци. Непријатељским јединицама сматране су све оне које се боре против НОВЈ, односно Југославије, или против јединица савезничких војски, или које на било који начин помажу Немце:

»Оне који се туку против Немаца, помагати с тим да морају тражити сагласност Главног штаба НОВ и ПО за Србију. Ове јединице дужне су предати као ратне злочинце све оне у њиховим редовима који су криви за убиства и паликућства код нас.«⁹⁹⁾

Двадесетпетог септембра Немци су из утврђеног Доњег Милановца и запоседнутог ушћа Поречке реке извршили напад према Косишту, где су били одбачени од стране 2. батаљона 16. бригаде. Како су јединице Црвене армије, које су се још 22. септембра пребациле на десну обалу Дунава, отпочеле да заједно са јединицама НОВЈ даље напредују, 16. и 18. српска бригада добиле су задатак да спрече одступање непријатеља, а три батаљона 19. да заједно са Пожаревачким партизанским одредом, који је привремено стављен под команду штаба 19. бригаде, отпочне чишћење територије комуникацијом од Кучева према Великом Градишту.

⁹⁸⁾ Право на јахаћег коња имају команданти и комесари батаљона, чланови штаба бригаде и лекар, курири штаба батаљона (2) и штаба бригаде (6 јахаћих коња); Архив VII, к. 1089, рег. бр. 20/4. Оп. цит. рег. бр. 19/4.

Двадесетшестог септембра отпочело је повлачење Немаца према Неготину и Зајечару, а 28. - бригаде 25. дивизије водиле су борбе код Доњег Милановца и Штубика. Непријатељ је имао следеће губитке: 18 мртвих, 6 рањених и 3 заробљена, а дивизија само 7 рањених.

У времену од 17 - 30. септембра непријатељу су нанети знатни губици у живој сили и ратној техници (борна кола, блиндирана аутомобили, камиони, тенкови, итд.).

Када је 30. септембра штаб 25. дивизије био обавештен од штаба 14. корпуса НОВЈ да се у Петровцу на Млави и непосредној околини налазе јаке снаге недићеваца и четника (8.000 - 10.000 војника), 16. бригади је било наређено да затвара правац Доњи Милановад - Мајданпек, односно да два батаљона пребаци у Кучево; да 18. бригада затвара правац Клокочевац - Мајданпек, односно да ухвати везу са јединицама Црвене армије, за 19. бригаду наређење је, с обзиром на предстојећи покрет ка Петровцу, гласило:

»XIX српска бригада прикупиће снаге и припремити се за акцију!«¹⁰⁰⁾

Било је то наређење издато бригади ради ангажовања на уништењу четничког Млавског корпуса.

Тога дана су 1. батаљон 9. бригаде 23. српске дивизије и јединице Црвене армије¹⁰¹⁾ заузеле Неготин. Истовремено са борбама за овај град јединице Црвене армије су форсирале Тимок и започеле борбу за село Рготину, чијим се овладавањем отварао пут у долину Велике Мораве.

ДЕЈСТВА У ДОЛИНИ ПЕКА И МЛАВЕ ...•
(1. октобар - 7. новембар)

Почетком октобра у источној Србији налазиле су се следеће непријатељске снаге:

100) Из заповести штаба 25. дивизије од 30. септембра 1944. штабовима бригада за напад на четнике у околини Петровца на Млави, Зборник НОР, том I, књ. 12, док. 197.

101) 27. септембра су предњи делови совјетског 3. украјинског фронта дошли до линије с. Брегово - Шишанци - Косово. За напад на Кобишницу и Неготин одређен је 68. стрељачки корпус 57. армије, који у сарадњи са 299. стрељачком дивизијом 75. корпуса и Дунавском речном ратном флотилом отпочиње напад на непријатељске снаге код Неготина и Штубика.

* Да би спречила довођење помоћи из непријатељских резерви из Зајечара у Неготин дејствовала је 233. стрељачка дивизија. За напад на Зајечар, у то време, прикупао се на његовом југоисточном правцу 64. стрељачки корпус. За подршку ових снага дејствовала је авијација 17. ваздухопловне армије. Детаљније: П. Вишњић, Битка за Србију, књ. 2.

- на простору Зајечара: група »Groth« - састављена од делова 1. брдске дивизије; 3, 11. и 16. батаљон 29. пука; 79. пољски допунски батаљон, мостовни трен број 54, морнарички батаљон »Deutsch«, 4. артиљеријски дивизион 7. СС дивизије, једна ПА батерија 88 мм. и група тенкова;

- на простору Рготине и Салаша: група »Fischer« (Фишер) - састав/всна првобитно од мањих посадних јединица на простору од Зајечара до Дунава и Велике Мораве, а касније су у њен састав ушли: 1. и 2. пук »Брандербург« из Шумадије, односно делови 749. пука 117. ловачке дивизије, односно обе групе укупно 15.000¹⁰²⁾ војника са знатном моторизацијом, тенковима и артиљеријом, и

- четничке групације, неутврђеног бројног стања.

На овом подручју су дејствовале јединице 14. корпуса НОВЈ и јединице Црвене армије.

Првог октобра је 19. бригади наређено да заједно са 16. бригадом (без једног њеног батаљона) сконцентрише своје снаге на просторији око Кучева. Тада су јединице Црвене армије већ биле запоселе линију Црни врх - Циганско гробље - Мироч. Други батаљон 19. бригаде такође се већ налазио на линији Косиште - Градац - к. 55.

Како је, према оцени штаба 14. корпуса НОВЈ, садејство са јединицама Црвене армије, до тада, ишло слабо, одређена је и 18. бригада да заузме положаје око Плавне, те да успостави уже садејство.

Непријатељске снаге су се тога дана сконцентрисале на комуникацију Салаш - Неготин - Штубик - Јабучевац и према обавештајним подацима није примећено да им стиже појачање. У Бору се, међутим, и даље налазила групација од око 1.000 војника, а код Петровца су јединице 23. дивизије разбиле већу групацију четника. Неколико задњих дана немачке јединице су у Пожаревцу вршиле опсежне мере ради евакуације. Тако је демонтирана железничка станица и постројења отпочели да одвлаче

102) Ц/таб 14. корпуса НОВЈ је 5. октобра проценио да непријатељских војника има много више: »Према последњим подацима на просторији Штубик - Плавна налази се око 50.000 Немаца«, Зборник НОР, том I, књ. 13, док. 39. Штаб 23. НО дивизије наводи: »Скрећемо пажњу свим да се сада налази у овој групацији непријатељских војника око 50.000«, Ибид, док. 46. Заменик команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије је, тим поводом, у писму од 7. октобра штабу 14. корпуса НОВЈ, између осталог, навео: »Мени су рекли у једном штабу Црвене армије да сте ви послали извештај да ова група Немаца на овој просторији броји 50.000. Убудуће обратите пажњу какве извештаје шаљете и немојте да се компромитујете на такав начин!« Ибид, док. 59.

за Немачку. Непријатељске снаге су се налазиле и у Малој Крсни, Великом Градишту, Голупцу и другим местима.

Морал непријатељских јединица био је снажно пољуљан са знањем да јединице НОВЈ и Црвене армије врше све јачи притисак те да успешно садејствују на територији источне Србије.

Ради даљег садејства са Црвеном армијом, 16. и 18. бригада су добиле нове задатке, а 19. је један батаљон упутила на просторију Вољуја - Вољујски Крст, са троструким задатком: да разбије преостале четничке снаге, осигурава саобраћај на комуникацији Кучево - Мајданпек, као и да прихвати један батаљон 16. бригаде, у случају његовог непланираног повлачења.

Истом наредбом је одређено:

»Са друга своја три батаљона извршиће напад на Петровац ноћу 2/3. о.м. По ликвидацији Петровца један свој батаљон оставити на просторији Бистрица - Стамница - Мелница, а са једним батаљоном поставити се на просторију Кнежица - Каменово, са прихватницом на просторији Рановац. Трећи свој батаљон оријентисати у правцу Кобиље - Макци, са задатком разбијања четничке банде у том правцу!«¹⁰³⁾

У наредби је, такође, наређено да 19. бригада одржава везу, десно са батаљонима 16. бригаде, а лево са деловима 23. дивизије и штабом 25. дивизије. Дато је и упутство за поступак према ратним заробљеницима:

»Зликовце ликвидирати на лицу места. Остале заробљенике, тј. оне који нису зликовци, упућивати штабу дивизије. Сав плен, сем оружја, упућивати интенданту Штаба дивизије!«¹⁰⁴⁾

Због нове непријатељске концентрације, 19. бригада је одмах отпочела да прикупља војнообавештајне податке, нарочито према комуникацији Божевац - Велико Градиште, на коју је вршила упаде. Ове нападе бригада је требало да изводи са прихватним снагама и с јаким обезбеђењем. Под командом штаба 19. бригаде оперативно је био потчињен Пожаревачки партизански одред.

У Петровцу и ближој околини налазило се доста квислиншких снага, око 8.000 - 10.000 четника и недићеваца:

»Ови подаци нису проверени, али је тачно да се тамо концентришу!«¹⁰⁵⁾

У свом наређењу штаб 25. дивизије даље наводи да је главнина четничких снага код Петровца већ разбијена од 23. дивизије, али да је стање у самом граду непознато.

103) Архив VII, к. 1089, рег. бр. 1/2.

¹¹⁴⁾ Оп. цит.

105) Из Заповести штаба 25. дивизије од 1. октобра 1944. штабовима бригада, Зборник НОР, том. I, књ. 13, док. 16.

У Петровцу је, међутим, срески народноослободилачки одбор, још крајем септембра, објавио проглас народу Млаве у коме га обавештава о ситуацији у којој су се нашли Немци и четници, као и да је час слободе близу.

»Све је ишло тако брзо, ситуација се мењала из сата у сат, али и све око нас. Нисмо знали ни да је Кучево 22. септембра ослобођено, па ни да је наш одред успоставио везу са штабом 25. дивизије, чија је 19. бригада запосела Кучево и истерала четнике... «¹⁰⁶⁾

Петровац је био на врло значајном месту, јер су кроз град водиле комуникације Жагубица - Пожаревац и Кучево - Жабари, односно даље преко Велике Мораве, ка Великој Плани. Град је био од интереса, како за непријатеља, исто тако и за јединице НОВЈ и Црвене армије.

Наређење за напад на Петровац 19. и 16. бригада су добиле десетак дана касније пошто су детаљи разрађени још 23. септембра, на састанку команданта 19. бригаде и Пожаревачког партизанског одреда у Кучајни.

С обзиром на све ово, извршене су опсежне припреме и 2. октобра, када су батаљони 19. бригаде пришли Петровцу, град је практично био опкољен са свих страна.

Одмах при отпочињању напада на град, једна извидница из 4. батаљона 19. бригаде је код села Старчева разбила комплетну четничку бригаду. Ноћу, 2/3. октобра непријатељ је напустио Петровац, а у освит зоре, 3. октобра, у град је први ушао 4. батаљон 19. бригаде, чији су штаб чинили: командант - Мирко Бујаковић, политички комесар батаљона Илија Васић, заменик команданта Душан Додик, обавештајни официр Уча и интендант батаљона Брка.

»Био је ту скоро цео батаљон. Командант је био симпатичан млад човек, капетан по чину, а звао се Мирко Бујаковић... Било је са њим ваљда једно стотинак солидно наоружаних бораца«.¹⁰⁷⁾

О самом детаљу напада на Петровац, остало је записано:

»Када сам се тако нашао с командатном 4. батаљона 19. српске бригаде младим капетаном Мирком Бујаковићем, одмах сам почео да цртам онолико колико сам знао, план вароши Петровац, главне улице и главне прилазе. Од њега сам чуо да су Руси прешли Дунав и да се пробијају ка Кучеву. Како сам тај посао завршио, капетан Бујаковић одмах нареди покрет.

Пођосмо оним друмом Кучево - Петровац, преко Мелнице. Напред су већ биле истурене извидничке патроле, постављена

¹⁰⁶⁾ С. Марковић, наведено дело, стр. 596.

¹⁰⁷⁾ Ибид.

бочна обезбеђења. Просто се дивим нашој војсци и тако младим официрима...

Негде, већ надомаку уласка у Петровац капетан Мирко нареди да се стане, да сачекамо извидничку патролу. Стојим још увек брижан и чекам. Минути трају као године. Мирко ме пита: 'Је л' се бојиш?' Слежем раменима: 'Зашто?' Он ме тапше по рамену: 'Па, ти си позадинад, ниси војник...' Ништа му нисам одговорио. У тај мах стиже вођа патроле. Каже да нема никаквих стража ни претходница. Невероватно? Помислих, можда су се притајили? Па синоћ их је било тмушта и тма?

Трже ме Миркова команда: 'Покрет!'

Улазимо опрезно у главну улицу. Једна чета Мирковог батаљона раздваја се у две колоне по један и полако повијени иду уз плотове с обе стране улице. Пођох по средини, али ме Мирко врати у строј. Већ свиће...

За тили час, бар ми је тако изгледало, два батаљона ове бригаде затворише обруч око вароши... «¹⁰⁸⁾

У ослобођеном Петровцу брзо је отпочео живот слободе. Народ се радовао свом трећем ослобођењу у овом рату, чврсто верујући да је коначно дошао час слободе. Међу борцима су се препричавале згоде приликом заузимања електричне централе и железничке станице у Петровцу. Велики заробљени ратни плен од четника - брашно, маст и свиње, упућене су у дивизијску интендантуру.

Трећег октобра увече из правца Пожаревца према Петровду појавила су се три немачка тенка. Брзом интервенцијом бораца 19. бригаде тенкови су заустављени: два су се вратида назад, а трећи су борци уништили. Идућег дана, 4. октобра, одржан је и велики народни збор на коме је први говорио Трајко Јовановић Јосип, политички комесар 19. српске бригаде.

Тога дана је 25. дивизија добила наређење да се што хитније прикупи на просторији Сиколе - Поповица - Рудна Глава и повеже са јединицама Црвене армије. Штабу 19. бригаде је наређено да батаљони што пре запоседну положаје Глоговица- Сиколе - Поповица.

Петог октобра, изјутра, када је 19. бригада била на новом положају, послата је 14. бригади 23. дивизије следећа информација:

»Добили смо хитно наређење од штаба наше 25. дивизије да вас известимо следеће:

108) сећања Александра Трајковића, извор: С. Марковић, наведено дело, стр. 605.

Да усиљеним и најкраћим путем кренете у састав своје дивизије која се налази на просторији с. Влаоле - Поповица - Сиколе - Глоговица!

Ово схватите као важно и хитно!¹⁰⁹⁾

И док се бригада налазила на борбеном положају, у Петровцу је и даље владало свечано расположење, још увек под утиском на зору, 3. октобра.

Непосредно по паду мрака 6. октобра, око 1.000 Немаца је успело да се пробије у правцу Танда - Црни врх (к. 1135). Али, два немачка пука била су опкољена на сектору Клокочевац - Милошева Кула. До јутра идућег дана ова групација од 1.000 војника са својим предњим деловима налазила се од села Луке до села Доња Бела Река. Немачке групе на просторији Клокочевац - Горјани - Бучје - Доња Бела Река - Глоговица - Сиколе - Поповица - Плавна била је готово без хране и у врло деморализујућем стању.

За то време се корпус Црвене армије, чији је штаб био у Штубику, налазио на просторији од Доњег Милановца до с. Топлоница. Један део тих снага је опколио немачку групацију у Клокочевцу, затим у Црнајки, а онда у Плавни, а други био на југу, око Зајечара, у коме је такође било близу 1.000 Немаца. Ова колона се, затим, упутила према Петровцу, а код села Злот упала у борбу. Због оваквог развоја ситуације 25. дивизија је своје лево крило повезала са Црвеном армијом, а десним крилом, преко Рудне Главе, са 23. дивизијом.

После снажног притиска немачке снаге су отпочеле да одступају преко Рудне Главе, а други део преко Дели Јована, да би се сакупиле на просторији с. Луке - Топла. У току ноћи 6. октобра јединице Црвене армије су стигле у Жагубицу, те су 19. и 16. бригада биле сконцентрисане на положају Милошева Кула - Рудна Глава - Мајданпек, како би зауставила немачки покушај извлачења и како би прешле у противнапад.

Ситуација је налагала да се бригаде чврсто држе комуникације Милошева Кула - Мајданпек, те да ни у ком случају не дозволе пробој непријатељских снага, као и да јачим снагама држе Врђеж. Обе дивизије, 23. и 25, добиле су задатак да сужавају обруч око Немаца и да их униште.

После ове акције штаб 14. корпуса НОВЈ је намеравао да обе дивизије, пошто се попуне мобилизацијом бораца, упути правцем, за Београд, како би учествовале у ослобађању главног града.

Вест о могућем учествовању у београдској операцији снажно је подигла морал бораца 19. бригаде, који су тако нешто сматрали. ») Архив VII, к. 1074, рег. бр. 26-2.

рали и јавним одавањем признања. Уосталом, њихова дивизија је прошла много борби у којима се прекалила и била способна да изврши и још теже задатке.¹¹⁰

Тих последњих пет дана 19. бригада је непрекидно водила борбе, трпећи губитке у борцима. Само 7. октобра, у борбама код Рудне Главе погинула су 4 борца из 2. батаљона.

С обзиром да је непријатељ и даље вршио притисак са просторије Дели Јован - Велики крш, те успео да се једним делом пробије ка Мајданпеку, то су 16. бригада и три батаљона 19. бригаде кренули у гоњење и вршили протеривање непријатеља у правцу Мајданпека.

»Предузмите енергично чишћење просторије и уништење и протеривање непријатеља, нападајући га како са његовог зачеља, тако исто и са бокова, све до његовог ликвидирања на овој просторији!«¹¹¹

Али, тога дана, 7. октобра, немачка борбена група »Стетнер« је с јаком тенковском колоном успела да пробије положаје 19. бригаде - која није била наоружана противоклопним оруђем - и да заузме, за кратко, град Кучево.

Први батаљон 19. бригаде је такође морао да се повуче из Петровца и тога дана је одмах упао у борбу с Немцима. Када су јаке немачке снаге успеле да се из Рудне Главе пробију ка Мајданпеку, 1. батаљон је одбачен јужно од комуникације. Трећи и 4. батаљон су 7. октобра вршили покрет од Кучева према Мајданпеку и даље, али су и они били заустављени и одбачени, такође јужно од комуникације. За то време 2. батаљон се налазио на положају код Букове Главе, на левом крилу 16. бригаде.

Услед јаких и жестоких борби штаб 25. дивизије, који је био заједно са штабом совјетске 233. дивизије, изгубио је везу са 18. бригадом и три батаљона 19. бригаде. У дивизији је укупно било убијено 15, а рањено 50 бораца.

Упоредо са пробојем немачке групе »Штетнер«, претходница немачке групације »Витман« кренула је из Пожаревца њој у сусрет. Немци су планирали да поврате Петровац, те да у исто време затворе правац надирања наших јединица и јединица Црвена армије које су, пак, планирале да форсирају Велику Мораву или код Жабара или код Свилајнца.

¹¹⁰) О борбама 25. дивизије, односно јединица 14. корпуса НОВЈ видети детаљније у Извештају штаба 14. корпуса Главном штабу НОВ и ПО за Србију, за време од 1 - 15. септембра 1944. у Архиву VII, к. 182, пер. бр. 24/1. Архив VII, к. 1067, пер. бр. 38/3.

Први немачки тенкови кренули су на Петровац, али су их код села Забрђе напали совјетски авиони. Ипак, Немци су 8. октобра упали у Петровац.

Како су совјетске јединице (делови 93. стрељачке дивизије) из Ждрела упали у Петровац такође 8. октобра и наставиле комуникацијом ка Жабару, односно ка Великој Морави, то су и Немци¹¹²⁾ своја дејства такође усмерили ка Великој Морави.

Десетог октобра непријател. се утврдио на просторији Букова глава (к. 650) - Велики Стрњак (к. 567) - Краку Лу Пејђањ - Краку Шукури (к. 447), спреман на очајничку борбу, како би омогућио извлачење главнине, спречавајући продор јединица НОВЈ и Црвене армије.

Деветнаеста бригада је тог дана водила тешку борбу са немачким јединицама код Стрњика. Непријатељ је изгубио 5 војника и 7 рањених, а у 19. бригади је било 8 рањених бораца. Батаљони 18. бригаде су заузели положај Врата - Влаоле - Лесково, а 16. је успешно нападала код Букове Главе.

Тога дана је 23. дивизија добила нови задатак - да две своје бригаде хитно упути у Бор, а једну у Кривељ, те су тако бригаде 25. дивизије добиле шире оперативно подручје, и како је непријатељ, иако уз велике губитке, отпочео да одступа, штабу 25. дивизије је наређено да, 11. октобра, настави гоњење непријатеља са просторије Велики Крш - Кучево - Петровац.

Према непријатељу који је одступао, штаб 25. дивизије је концентрисао 16. и 19. бригаду. У последодневним часовима 11. октобра 2. и 3. батаљон 19. бригаде, који су били на просторији Рудна Глава - Букова Глава, кренули су према с. Лесково - Дебели Луг, у коме су се налазила друга два батаљона. Због сталних борби, штаб 25. дивизије изгубио је везу са 3. и 4. батаљоном 19. бригаде.

Немачке јединице које су протеране са ове просторије од стране јединица НОВЈ и Црвене армије, наставиле су 11. октобра даљим правцем и свој напад усмериле на Петровац¹¹³⁾ припремајући концентричан напад.

Овај напад, међутим, није успео,¹¹⁴⁾ па су 13. октобра у Кучево уиле совјетске јединице. Тога дана су комуникацијом Заје-

¹¹²⁾ Групе »Штетнер«, »Грот«, »Фишер«, »Остер«, »Виц«, 92. механизована гренадирска дивизија, делови 117. дивизије, 1. и 2. пук дивизије »Брандербург«, итд.

¹¹³⁾ Из Ратног дневника Команде Групе армије »Ф« за 11. октобар: »1. брдска дивизија отпочела је покрет с југа с циљем да разбије непријатеља код Петровца и Жагубице«, Оп. цит.

¹¹⁴⁾ Из дневника, за 13. октобар: »Напад 1. брдске дивизије на Петровац н/М није успео (треба га поновити у правцу Велике Планае)«, Оп. цит.

чар - Петровац прошле совјетске јединице и 23. српска дивизија, наступајући ради учествовања у београдској операцији.

Дванаестог октобра последње немачке јединице су одступиле у рано јутро, из Мајданпека у правцу Кучева, у коме су већ биле сконцентрисане совјетске јединице, 18. бригада и два батаљона 19. бригаде. Остала два батаљона 19. бригаде су упућена у Мајданпек.

Тринаестог октобра, пошто су и последње непријатељске снаге одступиле из Кучева, штаб 25. дивизије је предложио штабу 14. корпуса да 19. и 18. бригаду упути на просторију Кучево - Петровац - Голубац, а 16. у Неготин:

»Сматрамо да би то било најбоље решење, уколико пред дивизијом стоји: одмор, сређивање јединица и мобилизација.

За последњих неколико дана наше јединице су водиле жестоке борбе с Немцима. Ми смо нанели тешке губитке непријатељу, али смо и ми имали осетне губитке«.¹¹⁵⁾

Штаб 25. дивизије водио је и бригу о кадровима. У истом извештају штабу 14. корпуса НОВЈ наводи се да се истовремено шаље и списак водника и десетара, односно командира и заменика командира из све три бригаде, који се предлажу за унапређење у подофицирске чинове, као и ажурирани списак старешина за унапређење у официрске чинове.

Тада се на Вратима, између Великог и Малог Крша налазила 18. бригада, која је добила наређење да на положају код Букове Главе смени 16. бригаду. Два батаљона 19. бригаде су се у моменту продора непријатељске колоне кретали правцем с. Рудна Глава - Мајданпек, а са друга два батаљона била је изгубљена веза. Они су са 16. бригадом водили жестоку борбу са Немцима у току 10. октобра, када су заједно са јединицама Црвене армије нападали положаје непријатеља на Буковој Глави.

Ујутру, 13. октобра у Пожаревцу се још увек налазила велика групација немачких јединица. У току претходног дана и у току ноћи Немци су покушали да офанзивним дејствима пресеку комуникацију Жагубица - Петровац и Жабари - Велика Плана, али им то није пошло за руком.

Идућег дана бригаде 25. дивизије су избиле на просторију с. Рановац - с. Црни Врх, како би заједно са Црвеном армијом ликвидирали немачке јединице у Пожаревцу. По извршењу овог задатка дивизији је предстојала реорганизација, попуњавање на основу мобилизације, прикупљање артиљераца из

Архив VII, к. 1089, рег. бр. 13/1.

бригада у један сабирни центар, а 19. бригади је наређено још да врши и мобилизацију коња из три извора: проналажењем непријатељских коња, конфискацијом од народних непријатеља и правилном мобилизацијом.

До 14. октобра Пожаревац још није био заузет, а у граду и околини, по проценама штаба 14. корпуса НОВЈ налазило се око 5.000 војника. Зато је 25. дивизији наређено:

»1. Избити што пре на просторију с. Ранавац - с. Претрже - с. Црни Врх, а одатле заједно с руским јединицама ликвидирати непријатељску групу око Пожаревца.

2. По извршењу овог задатка преузети чишћење заосталих немачких банди на територији наше корпусне војне области.

3. Истовремено, вршећи чишћење терена, вршити и реорганизацију дивизије по појединим бригадама... «¹¹⁶⁾

Реорганизација је подразумевала извршавање многих задатака, између осталог, попуњавање новим борцима, примање наоружања, првенствено артиљеријског, оспособљавање кадрова за нова оруђа, итд. Наоружање је, наиме, пристизало у Бор, у коме се тада и налазио штаб 14. корпуса НОВЈ. У Бору и Зајечару су биле формиране допунске команде, а штаб 25. дивизије је одлучио да реорганизацију својих бригада изврши на територији Жагубица - Петровац.

Ујутру, 14. октобра 19. бригада је упућена у Пожаревац, а идућег јутра у град су ушле прве извиђачке јединице совјетског 109. и 360. стрељачког пука. Град је био слободан тек наредног дана, 15. октобра, када су у њега стигли борци 19. бригаде и Пожаревачког партизанског одреда, који су наступали правцем Кучево - Салаковац - Пожаревац.

Пет дана касније 19. октобра, 19. бригада се налазила на просторији северно од Петровца, на којој је уништавала две заостале групе немачких војника, свака бројног стања око **2.000.**¹¹⁷⁾

У то време јединице НОВЈ и Црвене армије учествују у београдској операцији и на прилазима и у главном граду воде одсудну битку. Двадесетог октобра, у 11.00 часова Београд је био ослобођен.

Вест о ослобађању главног града наше земље борци у 19. бригади су дочекали с великим одушевљењем и борбеним

¹¹⁶⁾ Наређење штаба 14. корпуса НОВЈ од 14. октобра, Архив VII, к. 1089, рег. бр. 6/2,

¹¹⁷⁾ Из обавештења Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 19. октобра 1944. шефу Совјетске војне мисије о распореду и задацима јединица НОВЈ на подручју Србије, Зборник НОР, том. I, књ. 14, док. 52.

еланом, мада је већина жалила што и она није учествовала у томе.

Све до краја октобра 19. бригада се налазила на ранијем, положају и била ангажована у чишћењу територије од четничких банди. Све немачке снаге, које су се налазиле на том терену, биле су без борбеног морала, што се сазнало и из борби које су вођене с њима, а и из саслушања заробљеника.

Деветнаеста српска бригада је тада имала штаб, четири батаљона сваки са по три чете, затим чету пратећих оруђа, бригадну интендантуру с мањом јединицом коморе, бригадну болницу и пратећи вод штаба бригаде. Сваки батаљон је имао пратећи вод, наоружан бацачима од 81 мм, као и одељење лаких бацача. Свака чета ја имала по два вода, а водови такође по две десетине. Десетине су имале пушкомитраљеске петорке или полудесетине.

Десетак дана по ослобођењу Петровца, у непосредној близини су се налазили штабови 19. бригаде и 25. дивизије. За мобилизацијски центар је одређено место Божевац, а затим и Макци:

»Мобилисана су годишта од 1912. до закључно 1926. У Макцима и Божевцу били су нам мобилизацијски центри, али се мобилизација спроводила и по свим селима Млаве, Стига и Раме. Млади људи, спремни за борбу, готово и не чекајући мобилизационе позиве, кретали су се раздрагано у војску. Ишло се с музиком, барјацима и песмом... Родитељи су пратили војнике, носећи пуне торбе хране... Верујем да је само наша дивизија тих десетак дана, колико смо провели у Божевцу, мобилисала не мање од 15.000 људи. Када смо дошли на пожаревачки терен, сигуран сам да нисмо бројали више од три до три и по хиљаде бораца. А када смо одатле кренули на фронт - били смо већ у пуној ратној формацији: 12.500 војника под оружјем. А оружје нам није било проблем. Било га је колико хоћеш. Много више брига нам је задавао недостатак опреме, почевши од одеће, шињела, мањерки, обуће, па све до једне честите коморе!«¹¹⁸⁾

»23. октобар. Кула. Овде је Трећи батаљон 19. бригаде. Смештени су у школи.«¹¹⁹⁾

Мобилизација је трајала тачно десет дана. По доласку 25. дивизија је имала 2.782 борца.

¹¹⁸⁾ Из казивања Димитрија Писковића Трнавца, команданта 19. бригаде, извор: С. Марковић, наведено дело, стр. 624.

¹¹⁹⁾ Из дневника Вите Цветковића, Оп. цит. стр. 625.

И у 19. бригаду је дошло много нових бораца, тако да су чинили 75 одсто. Мање од половине је учествовало у првим биткама, а било је и бораца који нису знали ни пушку да држе. Међутим, сви борци су показали велико интересовање за обуку и руковање оружјем, тако да је и са новим и старијим борцима одржавана редовна настава из руковања и описа аутоматског оружја и пушке. Међу млађим борцима било је оних који нису служили кадровски рок, што је од млађих старшина захтевало максимално ангажовање.

»У рат сам пошао 22. октобра 1944. Нисам имао ни браће, ни сестара; сељачко дете на мршавом пољопривредном поседу. Деда Јован ми је причао о ратовима, а слушао сам и од старијих људи како су војевали против Аустријанаца и Шваба. Историја се поновила, а сада је дошао ред да им наплатимо рачуне, па сам зато, без размишљања, отишао на зборно место, у Божевац. Регрутни спискови су били направљени, али и без тога сва младеж се нашла у строју...

Траже се добровољци и ја се јављам. Одвајају се, проверавају, питају ко је служио у артиљерији, вези, или је у би-вшој југословенској војсци био болничар. Све се то распоређује на своја места.

Ми смо као на крилима. Нешто, у ерцу, носи ме, па сам лак као перо. А, хтео бих и да певам. Никада раније нисам осећао такву милину. Волим своје Шапине. Волим ову, стишку земљу, на којој сам одрастао. Волим је, као младу девојку коју сам тешко освојио, а када сам је освојио, тешко је остављам - и, када мораш да је оставиш, онда се тешко заборавља...

Но, ја сам у строју, поносан и хтео бих да је цело Шапине овде, да ме види...

Ми млади, па пуни енергије. Командир бира војнике из строја и - изд^аја мене. Одлазимо у Трњане, на обуку за десетаре. На стројевој обуци сам најбоље газио. А, што и не би, још месец дана па пуним двадесет и једну годину. Брзо сам научио сва стројева правила. Корак сам имао лаган и сигуран. Знао сам да идем напрстачке - хајдучки, и да у моменту потегнем нож. Могао сам да се играм ножем како желим. Тамо, у Трњану био сам најбољи, те ми је командир поверио да са другима изводим стројеви корак... «¹²⁰

»У мом, другом батаљону, дан пошто смо се пријавили за 19. бригаду, обавештајни официр пита да ли бих хтео у изви-

¹²⁰⁾ Из казивања Бранислава Радојковића, командира минобацачког одељења 2. вода пратеће чете 3. омладинског батаљона; изјава код аутора.

ђаче? Ја, као сељачко дете, увек сам лутао пољима и, пошто сам био срођен са природом, одмах сам пристао. Командир нашег извиђачког обавештаној одељења нам објашњава прве извиђачке задатке. Читао сам у књигама о хајдучима из Карађорђевог доба, а и доста згода о извиђачима у првом светском рату, посебно о бордима војводе Воје Танкосића. Волео сам да будем извиђач, иако сам знао да ћу морати да трпим и жеђ и глад. И да одлично баратим хладним оружјем... «¹²¹⁾

Из околине Петровца у току десетак дана у 19. бригаду је ступило 1.826 бораца, а Пожаревца - 422. Трећи батаљон, због годишта која су мобилисана за њега, назван је омладински.

»Двадесет и седмог, после десет сати, из Петровца смо кренули пешке за Божевац. Тамо су нас већ чекали наши руководиоци. Добио сам једну дугачку, бугарску пушку. Стезао сам је и од поноса, а и мржње: једнако сам мислио како су из ње пуцали на наше. Али, нека. .. У Пожаревцу смо формирали чете. Наш командир нам се одмах допао: Спасоје Штукелић је Босанац, висок и крупан човек, права људина. Увече нам је причао како су га Немци, док је био у затвору, терали да лаје на сијалицу... «¹²²⁾

Ради учвршћења војничке дисциплине извођен је егзерцир, као и поступци у току маршевања, развијање у стрелце и прелазак у напад, коришћење заклона, итд.

У исто време је вођена брига о учвршћивању свесне војне дисциплине и реда. Са младим борцима су прорађиване наредбе и увежбавано поздрављање старијих старешина, учење чинова и ознака, упознавање са формацијама чета и батаљона, а посебно је извођена политичка настава.

Иако је већи број нижег командног кадра био ангажован у борби и у обуци, штаб бригаде је закључио да им недостаје довољно самоиницијативе, самосталности у раду и одлучности у појединим тренуцима, али да имају све услове да се развију у добре руководиоце и старешине.

Посебно је радовала чињеница што су борци, после сазнања о ослобађању Београда, све више били заинтересованији и за успехе јединица НОВЈ у другим крајевима Југославије, као и савезника на њиховим фронтovima.

То је утицало на то да је борбени морал био на висини, упркос чињеници да су претходни дуги маршеви и сталне

¹²¹⁾ Из казивања Арсенија Јеремића, борца 19. српске бригаде; изјава код аутора.

¹²²⁾ Из казивања Видоја Милошевића, борца 19. српске бригаде; изјава код аутора.

борбе много исцрпљивали борце. У то време је већи број бораца био слабо обучен, а код многих је обућа била сасвим поцепана, да су дуге маршеве издржавали и голи и боси.

На батаљонским и бригадној конференцији оцењено је да је 19. српска бригада борбено спремна и способна да се бори и против јачег непријатеља, а да би мање успеха бележила само уколико је непријатељ технички јачи и ако се налази у изузетно утврђеним фортификацијским положајима, као у примеру неколико неуспелих напада на Доњи Милановац, или ако користи изузетно велики број тенкова, авиона или топова.

После свестране анализе штаб 19. бриге је, следећи наређење о формацијском устројству дивизије и своје јединице, дошао до закључка да је потребно извршити даље мере јачања борбене моћи колектива и јединице у целини, у ком смислу је требало извршити нова постављења на ниже командне и политичке функције.

Прилив великог броја бораца осетио се и на методе и начине командовања и руковођења. Проблем, између осталог, задавали су и смештајни услови. Нови борци су распоређивани не у касарне, него у јавне зграде, углавном у школске учионице или сале сеоских задруга, у већим селима око Пожареваца и Божевца. Батаљони 19. бригаде и њихови борци били су размештени у селима Кула, Кобиље, Бресница и у другим.

Пожаревачки крај, а посебно Браничево и околина, познати по одгајању расних коња, омогућили су 25. дивизији да формира и коњички ескадрон.

Као у Петровцу и другим ослобођеним местима, радост и весеље због слободе се никако нису стишавали. У градовима и селима су дејствовали и новоформирани народноослободилачки одбори, школе су постављале рад, а болнице и амбуланте оспособљаване за негу и лечење рањеника јединица НОВЈ и грађана.

Три недеље по ослобођењу, Пожаревац је, први пут у својој историји, јавно обележио празник октобарске револуције. Било је то 7. новембра, на 27-годишњицу. У граду су навелико вршене припреме, у којима су највише ангажовани омладинци.

Борцима 19. српске бригаде припала је посебна част - у име јединица НОВЈ наступили на паради. У бригади се одмах осетила ужурбаност за што бољи војнички изглед током маршевања, иако се знало да ће и они, као и 16. и 18. бригада, ускоро кренути за Крагујевац.

Увече, 6. новембра у граду је приређена велика бакљада. Међу грађанима, који су се веселили и узвикивали пароле и носили транспаренте, налазили су се и борци. Много се пуцало, чак и из топова. Одржана је и свечана академија посвећена октобарској револуцији.

О детаљима војне параде, на којој су маршевали борци 19. бригаде, записано је:

»7. новембра 1944. Пожаревац. Јутрос рано Пожаревац је освануо искићен лепим паролама по свим улицама. Масе су пристизале са свих страна. Командант дивизије с комесаром извршио је смотру 19. бригаде и одржао говор борцима. Маса је стајала по страни, а затим су штаб и пратећа чета пошли у град. За нама је пошао народ.

На Цветни трг смо стали куда је требало бригада да пође. Поређали смо се на простору. Иза нас пратећа чета... Када су наишли штаб бригаде и командован 'поздрав налево!' - ми смо стали мирно и отпоздравили. Пролазили су штабови батаљона, чета и борци. Врло добро су се држали.

Колона је текла као река, а обе стране улица биле су препуне грађанством и сељацима који су дошли с транспарентима, венцима и музиком на челу...

Једини недостатак је био што су борци недовољно наоружани. Јер су масовно ојачале бригаде. Али је тим импозантнија била појава противколских водова. Кад су се појављивали са дугачким и новим противколским пушкама, народ их је громко поздрављао... «¹²³⁾

После параде је одржан велики народни збор на месту званом вашариште. На митингу је, поред осталих, говорио и потпуковник Милојица Пантелић, политички комесар 25. дивизије.

Увече, по завршеној прослави, штаб 19. српске бригаде је добио наређење штаба 25. дивизије за покрет. Предстојао је покрет правцем Пожаревац - Крагујевац. Наређење је гласило:

»XIX српска бригада: Извршиће покрет из Пожаревца на дан 8. о.м. у 7. сати. Правац покрета: Пожаревац - Свилајнац - Лапово - Крагујевац. Први дневни марш извршити до места Ракинац и заноћити у Ракинцу и Ореовици, други дневни марш извршити од Лапова и у Лапову заноћити, трећи дневни марш извршити од Кормана и разместити се на просторији: с. Корман - Маршић - Јовановац. На поменутој просторији ос-¹²³⁾ Из ратног дневника Вите Цветковића; извор: С. Марковић, »Стазама смелих«, стр. 542.

тати до даљег наређења. Сређити јединицу, добро одморити и све неисправности довести у исправно стање».¹²⁴⁾

Ујутру, 8. новембра у 07.00 часова 19. бригада је кренула на марш. Из Пожаревца је испраћена с песмом и цвећем. Четврти батаљон је остао да настави мобилизацију. Борци су маршевали одморни, поносни на јучерашњи дефиле, који је у свему успео: народу је показан војнички изглед, парадни корак је био диван, а истовремено је демонстрирана и снага Народноослободилачке војске.

Борци су се кретали у колони простих редова, како би се избегло ометање у маршу. Овом комуникацијом су се повремено кретале и јединице Црвене армије. Растојање између батаљона било је један километар. После сваког часа даван је одмор од по 10 минута.

Кроз свако насељено место батаљони су прошли у савршеном реду. И кроз Александровац, а затим и Жабаре. Испред Свилајнца 19. бригаду је дочекала група грађана. И много деце, која је скупа с њима марширала кроз град, све до моста на Великој Морави. На тргу, на коме се некад налазио споменик Мари Ресавкињи, а који су четници срушили још на почетку рата, група девојака је борцима даривала цвеће, а жене јабуке. Војна музика је застала и одсвирала неколико парадних маршева. Био је то мали концерт, који је одушевио велику групу грађана.

Борци су марширали све до моста на Ресави, а затим се упутили ка Великој Морави, прешли преко великог железног моста, а онда скренули лево, ка Лапову. Сви су били наоружани пушкама и пушкомитраљезима. Посебно су се издвајали противколски водови.

»Дивно је гледати нашу војску!« - чуло се међу народом.

Док су батаљони 19. бригаде марширали, у Пожаревцу је остао 4. батаљон, који је наставио да врши мобилизацију коња. Борац Душан Милетић из Вошановца овако описује те дане:

»Испратили смо наше другове. Мене, и још неколико мојих земљака, командир одреди у патролу, па смо одржавали ред у Пожаревцу. Али, ионако је све било у реду: деца су се играла испред кућа, људи полако одлазили на посао, а ми добацивали девојкама, када су пролазиле крај касарни. Комесар нам је 17. новембра, увече, одржао предавање и објашњавао да је у Пожаревцу формирана народна власт - изабран је

¹²⁴⁾ Архив VII, к. 1089, пер. бр. 11/2.

срески народноослободилачки одбор. Обишли су ме и моји родитељи, а и још неки из Вошановца. Моје село је дало 91 борца... «¹²⁵⁾

Борац Данило Лалић из Витовнице, из 3. чете 4. батаљона такође је остао у Пожаревцу:

»Из целог батаљона је формирана једна чета, па нас послали у Петровград (Зрењанин, п.а.). Водили смо бригу о коњима за нашу артиљерију. Какви су ти коњи, само били: имали су душу и распознавали су нас сељаке, који смо такође имали коње и волели их. Било је различитих коња, и швапских, и наших, али смо о свим водили подједнаку бригу... «¹²⁶⁾

У припремама за прелазак преко Дрине, односно пре маршевања у долину реке Ибра и Западне Мораве, 19. српска бригада је већ стекла довољно ратног искуства.

Овај период, заправо, карактерише вођење фронталних борби, али и борби за ослобађање већих насељених места и градова. Борци су се обучили у форсирању река и навикли на дуга, али временски кратка маршевања. Напади на добро организовану и утврђену одбрану извођени су зналачки, уз настојање командног састава да губици у бригади буду што мањи.

¹²⁵⁾ Изјава код аутора.

¹²⁶⁾ Изјава код аутора.